

‘Het voelt nog steeds als een kerk’

Herbestemde kerken in een (post-)seculariserende samenleving

Arianne Anker, S2052679

Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap aan de Rijksuniversiteit Groningen

Eerste begeleider: Dr. M. van Dijk

Tweede beoordelaar: Dr. J. Gelderloos

03-02-2019

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	1
Lijst van illustraties	3
1. Inleiding	5
1.1 Actoren	6
1.1.1 Religieuze eigenaren	6
1.1.2 Rijksoverheid	7
1.1.3 Nieuwe eigenaren	9
1.1.4 Externe actoren	9
1.2 Methode	10
1.3 Opzet scriptie	11
2. Het kerkgebouw in (post-)seculier Nederland	12
2.1 Inleiding	12
2.2 Secularisatie en post-secularisatie in Nederland	12
2.2.1 Kritische reflectie secularisatiethese	13
2.2.2 Post-secularisatie	14
2.2.3 Definitie religie en spiritualiteit	15
2.3 Het kerkgebouw als bijzondere plek	
2.4 Betekenislagen of –dimensies van het kerkgebouw	18
2.4.1 Toeristische ruimte	18
2.4.2 Museale ruimte	19
2.4.3 Cultuurhistorische laag	19
2.4.4 Sacrale betekenislaag	20
2.5 Conclusie	22
3. Associaties rondom (oorspronkelijke) kerken: Vijf herbestemde of heringerichte kerkgebouwen	23
3.1 Kruisherenklooster Maastricht	23
3.1.1 Inleiding	23
3.1.2 Geschiedenis	24
3.1.3 Verbouwing	24
3.1.4 Doel	26
3.1.5 Ervaring van bezoekers	28
3.2 Laurenskerk Rotterdam	29
3.2.1 Inleiding	29
3.2.2 Geschiedenis	30
3.2.3 Verbouwing	30
3.2.4 Sentimenten rondom de herbestemming	32
3.2.5 Doel	33
3.2.6 Ervaring van bezoekers	33
3.3 Remonstrantse kerk Groningen	34
3.3.1 Inleiding	34
3.3.2 Geschiedenis	34
3.3.3 Overdracht/samenwerking	35
3.3.4 Verbouwing	36

3.3.5	Doel	39
3.3.6	Ervaring van bezoekers	39
3.4	Broederenkerk Zutphen	39
3.4.1	Inleiding	39
3.4.2	Geschiedenis	40
3.4.3	Verbouwing	40
3.4.4	Voor- en nadelen	44
3.4.5	Ervaring van bezoekers	45
3.5	Broerenkerk Zwolle	46
3.5.1	Inleiding	46
3.5.2	Geschiedenis	47
3.5.3	Verwervings situatie	47
3.5.4	Verbouwing	48
3.5.5	Doel	51
3.5.6	Ervaring van bezoekers	51
4.	Conclusie	52
4.1	Contextuele factoren	52
4.2	Kerkgebouwen in een post-seculiere samenleving	53
4.3	Voor nader onderzoek	54
	Literatuurlijst	56

Lijst van illustraties

Voorpagina: Collega van afbeeldingen 1,7,11,14 en 18

Afb. 1: Beemdesign, *Oostwegel Collection*, <http://beemflights.nl/portfolio/kruisheren/>

Afb. 2: Oostwegel Collection, *Sfeerimpressie Kruisherenhôtel Maastricht*,
<https://www.oostwegelcollection.nl/kruisherenhôtel-maastricht/>

Afb. 3: Idem

Afb. 4: Etienne van Sloun, *Kruisherenhôtel*, <https://www.uniqhotels.com/kruisherenhôtel>

Afb. 5: QL hotels, *Kruisherenhôtel Maastricht*
<http://www.qlhotels.com/nl/nederland/limburg/maastricht/kruisherenhôtel-maastricht/>

Afb. 6: Oostwegel Collection, *Sfeerimpressie hotelkamers*,
<https://www.oostwegelcollection.nl/kruisherenhôtel-maastricht/hotelkamers/suite/>

Afb. 7: F. Eveleens, *Laurenskerk*, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3264514>

Afb. 8: T. Schalke, *Laurenskerk*, <http://zoom.nl/foto/architectuur/st--laurenskerk-rotterdam.2145386.html>

Afb. 9: Thijs Wolzak, *Laurenskerk*, <https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?ID=24236>

Afb. 10: Thijs Wolzak, *Laurenskerk*, <http://www.kossmanndejong.nl/project/de-laurenskerk-een-monument-vol-verhalen/>

Afb. 11: Remonstrantse Kerk, *Sfeerimpressie Remonstrantse Kerk*,
<https://www.remonstrantsekerkgroningen.nl/>

Afb. 12: Restauratiefonds, *Remonstrantse Kerk*,
<https://www.herbestemming.nu/projecten/remonstrantse-kerk-groningen>

Afb. 13: Moriko Kira, *Remonstrantse Kerk*, <http://www.morikokira.nl/nl/projecten/remonstrantse-kerk/>

Afb. 14: A. Roks, *Broederenkerk Zutphen*,
[http://www.reliwiki.nl/index.php/Bestand:Zutphen_Broederenkerkplein_2_Broederenkerk_25-05-2012_\(19\).JPG](http://www.reliwiki.nl/index.php/Bestand:Zutphen_Broederenkerkplein_2_Broederenkerk_25-05-2012_(19).JPG)

Afb. 15: R. Snijders, *Bibliotheek Zutphen in de Broederenkerk*,
<https://rsnijders.info/vakblog/2015/02/09/boekenplog-bibliotheek-zutphen-de-broederenkerk/>

Afb. 16: A. J. van der Wal, *Gewelfschildering Broederenkerk*,
<http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/52cc0fae-3c4d-46ae-f884-4581d2c22790/media/74ee44f9-6550-95ab-246f-6e1b6e2eacf0?mode=detail&view=horizontal&q=20346764&rows=1&page=1>

Afb. 17: P. van Galen, *Overzicht van passage Broederkerk*,
<http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/a85d7bdc-4b1d-f29e-096b-ae3ded2fc932/media/e5a932b8-b0fd-0e34-d795-0acfe1089b85?mode=detail&view=horizontal&q=20420126&rows=1&page=1>

Afb. 18: Marycke Naber, *Broerenkerk en Broerenklooster Zwolle*,
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Broerenklooster_en_Broerenkerk,_Zwolle.jpg

Afb. 19: Joop van Putten, *Meubelstuk*, <http://www.bkpunt.nl/portfolio/waanders-in-de-broeren/>

Afb. 20: Tessa Heitmeijer, *Glas-in-loodraam*, <https://tessaheitmeijer.com/2014/03/23/sottbc-zwolle-waanders/>

Afb. 21: Bert Dijkink, *Unieke gewelfschilderingen Broederkerk*,
<https://www.weblogzwolle.nl/nieuws/30750/unieke-gewelfschilderingen-in-broerenkerk.html>

Afb. 22: Joop van Putten, *Lengteas Waanders*, <http://www.bkpunt.nl/portfolio/waanders-in-de-broeren/>

1. Inleiding

De afgelopen jaren hebben steeds meer kerken hun religieuze functie verloren en deze trend zal zich de komende jaren nog doorzetten. De schattingen van hoeveel kerken hun deuren zullen sluiten lopen uiteen. In een studie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uit 2008 blijkt dat de schatting is dat vóór 2020 1200 van de 4200 kerkgebouwen in Nederland leeg komen te staan.¹ Een ander onderzoek geeft aan dat er in 2008 nog 8200 kerken in gebruik waren en dat 1200 daarvan binnen 10 jaar tijd hun deuren zullen sluiten.²

Het buiten gebruik raken van kerkgebouwen is op zichzelf niet iets bijzonders. Al eeuwenlang zijn er kerken gebouwd en komen sommige van deze kerkgebouwen leeg te staan om vervolgens voor niet-religieuze doeleinden gebruikt te worden.³ De afgelopen decennia gaat de leegstand van kerkgebouwen binnen Nederland echter sneller dan in de eeuwen daarvoor. Geloofsgemeenschappen kunnen door teruglopende kerkgang en –lidmaatschap en de daaropvolgende afname van inkomsten het onderhoud van het kerkgebouw niet meer betalen. Doordat in Nederland het kerkgebouw eigendom is van de geloofsgemeenschap, anders dan in veel andere West-Europese landen waar het kerkgebouw eigendom is van de staat, levert dit een prangend probleem op aangaande de bestemming van de kerkgebouwen.⁴

De leegstand van kerkgebouwen betekent dat een passende nieuwe bestemming gezocht moet worden. Dat blijkt vaak een uitdaging: er is namelijk een spanningsveld tussen de positie van religie in Nederland en de manier waarop er door velen naar het kerkgebouw wordt gekeken. Nederland wordt vaak gezien als een seculiere samenleving, wat inhoudt dat het niet meer vanzelfsprekend is dat iedereen kerkelijk betrokken is. Mensen kiezen zelf of ze geloven en wat ze geloven. Voor diegenen die zichzelf niet religieus of christen noemen, zou het kerkgebouw geen bijzondere betekenis hoeven te hebben.

De complicatie is echter dat het kerkgebouw voor velen – zowel religieuze als niet-religieuze mensen – niet slechts een gebouw is, zoals woonhuizen of fabrieken dat over het algemeen zijn, maar dat het gebouw nog steeds een bijzondere betekenis heeft. Deze betekenis kan persoonlijk zijn, doordat men in de kerk gedoopt of getrouwd is, of sociaal, omdat het kerkgebouw een ontmoetingsplek is. Een ander aspect dat een rol speelt is de historische en monumentale waarde van het kerkgebouw. Vaak is het zo dat mensen het kerkgebouw meer waarde toekennen als het ouder is. Ook wordt een kerkgebouw meer gewaardeerd als het geschikt is voor meerdere activiteiten. Daarnaast kunnen architectonische, religieuze en esthetische overwegingen meespelen bij het betekenis geven aan een kerkgebouw. Tot slot is een kerkgebouw vaak een beeldbepalend element in een stad of dorp.⁵

Deze factoren laten zien dat ondanks de teruglopende rol van religie in het publieke leven van veel Nederlanders, er toch groot belang wordt gehecht aan de socioculturele waarde van het kerkgebouw. Het kerkgebouw is dan ook een interessant uitgangspunt voor de bestudering van de

¹ N. J. Roeterdink e.a., *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties, een inventarisatie vanaf 1970* (Haarlem en Rotterdam 2008) 9.

² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Een toekomst voor kerken; een handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen* (Eindhoven 2011) 7.

³ Justin Kroesen, 'Tussen God en de mammon. Het lot van te duur of overtollig geworden kerkgebouwen in Nederland', *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 24 (2008) 69-95, aldaar 69.

⁴ Kroesen, 'Tussen God en de mammon', 70.

⁵ Jacobine Gelderloos, 'Liever een boekwinkel dan een disco', *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 28 (2012) 183-205, aldaar 183-186.

manier waarop ideeën over de positie van religie in het seculiere Nederland – en dan voornamelijk het idee dat religie geen plek meer in de Nederlandse samenleving zou hebben – ter discussie kan worden gesteld. Tevens laat bovenstaande zien dat bij de herbesteding van religieus erfgoed er naar meer aspecten moet worden gekeken dan enkel naar praktische zaken, zoals de oppervlakte van de ruimte of de akoestiek. Door de vele betrokkenen met elk een eigen visie en sentimenten is het vinden van een nieuwe bestemming die passend wordt bevonden een complexe zaak. Elk kerkgebouw heeft een unieke situering, waardoor het niet mogelijk is om in algemene termen te spreken over wat wel of niet werkt bij de herbesteding van kerken.

De bijzondere positie van het kerkgebouw bij herbestedingen vraagt om onderzoek naar de manier waarop verschillende actoren het kerkgebouw ervaren en de manier waarop religie daarbij een rol speelt. Hiervoor zal er in deze scriptie gebruik gemaakt worden van vijf casestudies waarbij het religieuze verleden sterk naar voren komt in de nieuwe bestemmingen. Die nieuwe bestemmingen van de kerkgebouwen lopen sterk uiteen, van boekhandel tot hotel. Ook is er niet altijd overeenstemming over de manier waarop religieuze elementen die aanwezig waren in de kerk in deze nieuwe bestemming worden gerepresenteerd. Het analyseren van deze complexe positie van het kerkgebouw kan leiden tot belangrijke inzichten betreffende de manier waarop naar religie wordt gekeken in Nederland. Centraal in deze scriptie zal daarom de vraag staan: waarom wordt het religieuze verleden van het gebouw verdisconteerd door de opdrachtgevers en architecten in de herbesteding van kerken in de veranderende samenleving in Nederland?

Deze vraag zal beantwoord worden door in het theoretisch kader te kijken naar de betekenis van religie en sacraliteit. Daarna zullen de casestudies behandeld worden en er zal afgesloten worden met een conclusie. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is het echter ook belangrijk om uiteen te zetten welke partijen er allemaal betrokken zijn bij de herbesteding van het kerkgebouw. Dit zal worden beschreven in de komende paragrafen over ‘actoren’. Zoals duidelijk zal worden kan hierbij onderscheid worden gemaakt tussen ‘religieuze eigenaren’, ‘de overheid’, ‘nieuwe eigenaren’ en ‘externe actoren’. Hoewel alle actoren beschreven zullen worden, is het belangrijk om nogmaals te benadrukken dat in de rest van de scriptie vooral de opdrachtgevers en nieuwe eigenaren centraal staan. Welke keuzes hebben zij gemaakt tijdens de herbesteding met betrekking tot het verdisconteren van het religieuze verleden? Waarom hebben ze dat zo gedaan? Tot slot zal worden aangegeven hoe deze scriptie is opgezet.

1.1 Actoren

Er zijn vele partijen bij de sloop of (gedeeltelijke) herbesteding van kerkgebouwen betrokken. Al deze actoren hebben een eigen insteek die medebepalend is voor de mogelijkheden van de (gedeeltelijke) herbesteding en hoe het uiteindelijke resultaat er idealiter uit komt te zien. De invloed die deze actoren hebben in het proces verschilt per gebouw.

1.1.1 Religieuze eigenaren

1.1.1.1 Rooms-Katholieke Kerk (RKK)

Op initiatief van de stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland is 2008 uitgeroepen tot het Jaar van het Religieus Erfgoed. In dit jaar kwamen de Nederlandse bisschoppen met een gezamenlijke visie op het gebruik en hergebruik van rooms-katholieke kerkgebouwen. Daar stellen ze dat kerken niet zomaar gebouwen zijn, maar uitingen van geloof en gemeenschap. Er valt te lezen in hun visiestuk dat “kerken gebouwd [zijn] als godshuizen. Ze hebben een breed-religieuze functie, ook in hun artistieke, historische en culturele uiting. Het is een huis van God, waar mensen samenkomen voor viering en

gebed.”⁶ Hier hangt mee samen dat binnen de rooms-katholieke traditie kerken ritueel gewijd zijn en dus als heilige plaatsen worden beschouwd.

Over de leegstand van kerkgebouwen en de manier waarop daar mee om moet worden gegaan, zeggen de bisschoppen dat ze ervan overtuigd zijn dat “kerken – ook in hun herbestemming – moeten blijven getuigen van de christelijke traditie, van de gemeenschapszin van waaruit en waartoe ze zijn gebouwd, van bouwkunst en cultuurhistorie. Herbestemmingen dienen immers passend en waardig te zijn. De herbestemming van een kerk mag nooit, noch van binnen noch van buiten, ten koste gaan van de originele uitstraling van het gebouw.”⁷ De voorkeur heeft een gebouw dat met een aantal aanpassingen breder dienst kan doen dan alleen als kerk, zoals de toevoeging van een parochiekantoor, of een kerk die nog in zijn geheel een kerk blijft, maar ook gebruikt wordt voor doeleinden die in het verlengde liggen van de liturgische functie, zoals orgelconcerten.

Doordat deze maatregelen niet voor alle kerkgebouwen mogelijk zijn, achten de bisschoppen de verkoop of verhuur van een aan de eredienst onttrokken katholiek kerkgebouw aan een andere christelijke gemeente ook mogelijk. Een kerk kan echter niet worden herbestemd voor niet-christelijke godsdiensten of levensbeschouwingen, het moet een kerk blijven. Profane, niet-kerkelijke functies zijn ook mogelijk, zolang er een passende herbestemming wordt gevonden. Hierbij kan gedacht worden aan een bibliotheek of gezondheidscentrum. Andere functies liggen echter lastig, waardoor afsluitend wordt geconcludeerd: “bij gebrek aan een passende herbestemming gaat voor de Nederlandse bisschoppen de voorkeur uit naar afbraak van de kerk.”⁸

1.1.1.2 Protestantse Kerk Nederland (PKN)

In 2008 is er niet slechts vanuit de rooms-katholieke hoek, maar ook binnen de protestantse kerk gereageerd op de vraag hoe er omgegaan moet worden met de toenemende leegstand. De protestantse kerk is minder centraal georganiseerd dan de RKK, waardoor de beslissing van wat er met een kerkgebouw moet gebeuren bij het plaatselijke kerkbestuur ligt. Desondanks is er in 2008 met het stuk *Een protestantse visie op het kerkgebouw* een algemene lijn uitgezet binnen de Protestantse Kerk Nederland (PKN). In tegenstelling tot de rooms-katholieke kerk is het protestantse kerkgebouw niet gewijd en daardoor niet inherent heilig. De uiteindelijke visie van de PKN is ambivalent ten opzichte van het kerkgebouw. Aan de ene kant bestaat er de huivering “God naar de maat van de mens en de gemeente te modelleren” door vormgeving in hout en steen. Aan de andere kant is het niet mogelijk gebleken om zich daar als kerkgenootschap aan te onttrekken.⁹

In een bijlage van *Een protestantse visie op het kerkgebouw* wordt ingegaan op het vraagstuk rondom herbestemming, waarbij in eerste instantie de opmerking geplaatst wordt dat er vele sentimenten spelen rondom de verkoop, overdracht of sloop van een kerk. Wanneer het kerkgebouw nog gebruikt wordt voor de eredienst, dan is er qua activiteiten meer mogelijk dan in het katholieke kerkgebouw, juist omdat het gebouw niet intrinsiek heilig is. De grens wordt bereikt wanneer “een bepaalde activiteit niet in overeenstemming is met de betekenis en doelstelling van het gebouw.” Als het kerkgebouw uit de eredienst wordt onttrokken, stelt de PKN het volgende:

⁶ <http://www.emmaus-uthoorn.nl/Bisschoppenconf-kerkgebouwen.pdf>, Nederlandse Bisschoppenconferentie, ‘Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie’, 25-06-2017.

⁷ Idem.

⁸ Idem.

⁹ Protestantse Kerk Nederland, *Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk* (z.p. 2008) 7.

Wanneer we uitgaan van de constatering dat het kerkgebouw in protestantse zin een exponent is van de geloofsbeleving van de gemeenschap die het gebouwd en in gebruik heeft, dan legt dat duidelijk beperkingen op aan het hergebruik ervan door derden (dus niet de oorspronkelijke bouwer of eigenaar). De herbestemming dient zich primair te oriënteren op deze geloofsbeleving en de uitstraling die de gelovige gemeenschap daaraan heeft willen geven!¹⁰

Zowel binnen de RKK als de PKN heeft de overdracht aan een andere christelijke stroming de voorkeur. In tegenstelling tot bij de RKK wordt overdracht aan een andere religieuze stroming niet afgewezen en geprefereerd boven profaan gebruik. Daarnaast is hergebruik van een protestants kerkgebouw door een sociaal-culturele instelling bespreekbaar, “mits deze functie zich laat verenigen met het feit dat het gebouw uiterlijk een ‘kerk’ blijft. [...] Commercieel en profaan hergebruik is veelal af te raden. Principieel dient deze vorm van hergebruik getoetst te worden aan de oorspronkelijke publieke kerkelijke functie van het gebouw en hoe het hergebruik zich verhoudt tot het beeld/het imago van de Kerk dat er door ontstaat. Als het hergebruik van het gebouw (dat veelal als kerkgebouw herkenbaar blijft) schade berokkent aan het beeld van de Kerk, dient deze vorm van hergebruik afgewezen te worden. Het zal derhalve slechts zelden voorkomen dat een kerkgebouw zinvol voor commerciële doeleinden hergebruikt kan worden. Bij besluitvorming over dit hergebruik dienen de samenleving en ook andere organen van de Kerk betrokken te worden.”¹¹

1.1.2 Overheid

1.1.2.1 *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een organisatie binnen het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap die ten doel heeft om het meest waardevolle erfgoed van ons land te behouden en de duurzame ontwikkeling en toegankelijkheid ervan te stimuleren.¹² De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft in 2010 een Nationaal Programma Herbestemming in het leven geroepen om herbestemming van karakteristiek vastgoed te stimuleren en geeft binnen dat programma ook specifiek aandacht voor religieuze monumenten.

Niet alle kerkgebouwen die hun deuren sluiten zijn monumenten. Een groot aantal kerkgebouwen is dit echter wel en dit heeft financiële en architectonische consequenties. Zo is het slopen van dergelijke gebouwen vrijwel onmogelijk, maar zijn aanpassingen aan het gebouw ook lastig te realiseren. Dit geeft beperkingen voor wat er mogelijk is bij herbestemming. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft van oudsher de taak om monumenten te beschermen, maar neemt ook steeds vaker een adviserende rol in. Dit resulteert in de uitgave van diverse brochures rondom de herbestemming van kerken en/of aanpassingen van kerken die hun religieuze functie behouden.¹³

In de brochure ‘Een toekomst voor kerken’ geeft de Rijksdienst uitgangspunten, tips en richtlijnen die kunnen helpen bij de herbestemming. Hoewel elke herbestemming maatwerk is, kan het stappenplan helpen bij het vinden van een passende functie. Dat dit een lastig proces is, wordt door de Rijksdienst erkend: “Kerkgebouwen zijn niet gebouwd als economisch goed. Ze zijn als het ware gestolde ideeën van geestelijk leven. Het valt daardoor niet mee om een nieuwe bestemming

¹⁰ Ibidem, 29.

¹¹ Ibidem, 30-31.

¹² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Visie, missie en strategie* (Hardinxveld-Giessendam 2013) 6.

¹³ In het dossier ‘Toekomst religieus erfgoed’ staan hierover meerdere publicaties:
<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/toekomst-religieus-erfgoed/publicaties>

te vinden voor een kerk.”¹⁴ Nieuwe functies stellen nieuwe eisen aan het gebouw en daarvoor zijn vaak aanpassingen nodig die zowel kansen bieden als risico's met zich meebrengen. Bij deze afwegingen speelt de nieuwe eigenaar uiteraard een grote rol. “In de praktijk ziet de Rijksdienst dat eigenaren een herbestemming graag willen uitvoeren met respect voor de historische en architectonische waarden van het monument.”¹⁵ Dit zijn slechts twee van de waarden die de Rijksdienst heeft opgesteld om de monumentale waarde van een kerkgebouw vast te stellen.¹⁶ Die ‘waardstelling’ is belangrijk bij de overweging om een monument rijksbescherming te geven en een belangrijke referentie voor advisering en vergunningverlening als de kerk een nieuwe bestemming krijgt.¹⁷

1.1.2.2 Gemeenten

Bij de herbestemmingen van kerkgebouwen die de afgelopen jaren zijn uitgevoerd, ging het niet enkel om gebouwen die nog niet zo lang aan de eredienst waren onttrokken. De mogelijkheid bestaat ook dat het gebouw al een tijd heeft leeggestaan en daarom overgenomen is door een burgerlijke gemeente. Dit leidt tot een andere situatie dan wanneer het kerkgebouw nog in handen is van een religieuze stroming, omdat de gemeente andere ideeën kan hebben over wat een passende herbestemming is dan religieuze instanties. Vaak is er meer mogelijk qua herbestemmen als het kerkgebouw wordt beheerd door een gemeente in plaats van een religieuze instantie.

1.1.3 Nieuwe eigenaren

De instantie, instelling, persoon of het bedrijf dat het kerkgebouw heeft overgenomen, beslist over de nieuwe invulling van het gebouw. Vaak is voorafgaand aan de koop al een plan gemaakt en moet het daadwerkelijke plan alsnog goedgekeurd worden door de gemeente of het oude kerkbestuur, maar de nieuwe eigenaar heeft een zwaarwegende stem in het uiteindelijke resultaat. De veranderingen die zijn doorgevoerd en de elementen die zijn gehandhaafd in het nieuwe interieur en exterieur kunnen voor het grootste gedeelte teruggevoerd worden tot de nieuwe eigenaren.

1.1.4 Externe actoren

1.1.4.1 *Architecten tijdens de herbestemming*

Deze actor staat vanzelfsprekend altijd in dienst van de nieuwe eigenaar en de ideeën die de nieuwe eigenaar heeft voor het kerkgebouw. Het is echter vaak het geval dat de architect niet passief de ideeën van de nieuwe eigenaar omzet in een ontwerp, maar daarbij ook zelf actief meedenkt over de mogelijkheden, moeilijkheden en manieren hoe daarmee omgegaan kan worden. Door dit samenspel komt het uiteindelijke resultaat tot stand.

1.1.4.2 *Inwoners*

“Kerken dwingen respect af door hun functie als godshuis, zijn het kloppende hart van een gemeenschap en bepalen door hun grootsheid en architectuur het gezicht van een dorp of wijk.”¹⁸ Dit wordt beschreven in de brochure *Een toekomst voor kerken* van de Rijksdienst voor het Cultureel

¹⁴ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Een toekomst voor kerken*, 7.

¹⁵ Ibidem, 9.

¹⁶ De vijf waarden die de Rijksdienst hanteert zijn: de cultuurhistorische waarde, de architectuur- en kunsthistorische waarde, de situationele- en ensemblewaarde, de gaafheid en herkenbaarheid, en de zeldzaamheid.

¹⁷ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Een toekomst voor kerken*, 11.

¹⁸ Ibidem, 7.

Erfgoed en onderstreept de bevinding dat het kerkgebouw vele 'visuele eigenaren' kent. De inwoners van het dorp of de wijk waar een kerkgebouw haar religieuze functie verliest, hebben vaak hun eigen ideeën over wat passend is voor het gebouw. Deze ideeën kunnen tot uiting komen in actiegroepen voor het behoud van een kerkgebouw of van een specifieke functie, van het kerkgebouw.

Zoals door Gelderloos wordt beschreven, vermindert de steun voor het kerkelijk instituut in deze tijd van ontkerkelijking, maar dat lijkt niet te gelden voor het kerkgebouw.¹⁹ Zelfs voor mensen die zichzelf niet religieus noemen, zweeft er om het kerkgebouw een sfeer van heiligheid die lastig te definiëren is. Hierdoor zullen velen het lastig te accepteren vinden als er bijvoorbeeld een lingeriewinkel in een kerkgebouw zou komen. De sfeer van heiligheid en mogelijk andere manieren waarop het kerkgebouw bijzonder kan zijn voor het publiek zullen in het theoretisch kader verder uitgewerkt worden als verschillende lagen die een kerkgebouw kan hebben. Hoe die lagen precies ervaren worden bij inwoners is echter een interessante vraag die verder onderzocht kan worden.

1.2 Methode

De focus van deze scriptie ligt op de eigenaren van herbestemde kerkgebouwen en hun ervaringen en beslissingen. Om inzicht te krijgen in de beweegredenen van eigenaren om het religieuze verleden (niet) mee te nemen in de nieuwe bestemming, is het belangrijk om de verhalen van de eigenaren zelf te horen. Hierbij zal gebruik gemaakt worden van kwalitatieve onderzoeksmethoden, omdat bij kwalitatief onderzoek gekeken wordt hoe een dieper en beter inzicht verkregen kan worden over het beslissingsproces van mensen en hoe zij hun ervaringen interpreteren.²⁰ Vanwege de grote hoeveelheid herbestemde kerken is het nodig om een selectie te maken tussen die kerken en zal gebruik gemaakt worden van casestudies. Een casestudie is een onderzoeksstrategie waarbij de onderzoeker zich richt op het begrijpen van de dynamiek die aanwezig is binnen een bepaalde situatie.²¹ In deze scriptie staan vijf casestudies centraal waarbij het religieuze verleden expliciet naar voren is gekomen in de nieuwe functie.

Interviews zijn geschikt wanneer de onderzoeker zich richt op het begrijpen van het gedrag en de ervaringen van besluitvormers.²² Volgens Merriam & Tisdall is het afnemen van interviews nodig als het moment van besluitvorming niet direct geobserveerd kan worden, omdat het achter gesloten deuren plaats moet vinden of omdat het plaats heeft gevonden in het verleden.²³ Dit is de reden waarom interviews gebruikt zijn in deze scriptie als voornaamste onderzoeksmethode. De interviewtechniek die is gebruikt is de semigestructureerde interviewvorm. Deze vorm heeft als voordeel dat er bepaalde richtlijnen zijn voor zowel de interviewer als de deelnemers, maar dat er ook een bepaalde mate van flexibiliteit mogelijk is. De onderzoeker houdt zo de hoofdvraag in zicht, terwijl er ook de mogelijkheid is om dieper op antwoorden in te gaan die mogelijk nieuwe informatie kunnen opleveren.²⁴ Naast interviews is er ook gebruik gemaakt van literatuurstudie en informatie gehaald van websites van de kerken en uit gastenboeken.

¹⁹ Gelderloos, 'Liever een boekwinkel dan een disco', 185.

²⁰ S.B. Merriam & E.J. Tisdall, *Qualitative research: a guide to design and implementation* (San Fransisco 2015) 6.

²¹ K.M. Eisenhardt, 'Building theories from case study research', *Academy of management review* 14 (1989) 532-550, aldaar 534.

²² P. Ghauri, 'Designing and conducting case studies in international business research', in: Rebecca Marschan-Piekkari en Catherine Welch (eds.), *Handbook of qualitative research methods for international business* (Northampton, 2004) 109-124, aldaar 111-112

²³ Merriam, *Qualitative research*, 108-109.

²⁴ Idem, 110-111.

1.3 Opzet scriptie

Zoals aangegeven zal in deze scriptie de volgende vraag centraal staan: Waarom wordt het religieuze verleden van het gebouw verdisconteerd door de opdrachtgevers en architecten in de herbestemming van kerken in de veranderende samenleving in Nederland?

Voor het beantwoorden van deze vraag zal als eerste gekeken worden naar het huidige religieuze landschap in Nederland aan de hand van theorieën over secularisatie en post-secularisatie. Hoe is de positie van religie in Nederland veranderd sinds de jaren zestig? Daarnaast zal in het eerste gedeelte stil gestaan worden bij de positie van het kerkgebouw en de verschillende manieren waarop het kerkgebouw ervaren kan worden. Wat is het speciale van een kerkgebouw? Deze twee vragen worden behandeld in het tweede hoofdstuk wanneer het theoretisch kader zal worden besproken.

In het tweede deel zullen vijf herbestemde kerkgebouwen centraal staan. Zij vormen de empirische basis van deze scriptie. Deze vijf kerkgebouwen hebben zowel een brede geografische spreiding, als ook een breed spectrum aan nieuwe functies. Op alle plekken wordt echter zichtbaar en actief het religieuze verleden naar voren gehaald. De vijf kerkgebouwen zijn de Remonstrantse kerk in Groningen, de Broerenkerk in Zwolle, de Broederenkerk in Zutphen, de Laurenskerk in Rotterdam en de Kruisherkerk in Maastricht. Door het analyseren van de herbestemming van deze kerken zal in dit hoofdstuk antwoord worden gegeven op de volgende vragen: Wat is de geschiedenis van het gebouw? Wie is de opdrachtgever voor de herbestemming? Wie is de architect? Hoe laten beide partijen het religieuze erfgoed naar voren komen in de nieuwe bestemming? Waarom is er voor gekozen om de religieuze inrichting en symboliek te handhaven? In dit derde hoofdstuk zal gekeken worden welke invloed de besproken vragen uit hoofdstuk twee hebben op de beslissingen van de architecten en de opdrachtgevers.

In de conclusie zal een koppeling worden gemaakt tussen het gegeven theoretische kader en het verzamelde materiaal. Hierbij zal voornamelijk worden ingegaan op de vraag welke factoren een rol spelen in het bewust verdisconteren van het religieuze verleden in de casestudies en wat dat zegt over de manier waarop naar het kerkgebouw en naar religie wordt gekeken in Nederland.

2. Het kerkgebouw in (post-)seculier Nederland

2.1 Inleiding

In Nederland zegt een groot gedeelte van de mensen niet te behoren tot een religieuze stroming. Volgens cijfers van het CBS gaf 50 procent van de volwassen Nederlandse bevolking in 2015 aan godsdienstig te zijn. In 2010 was dat nog 55 procent.²⁵ Er wordt mede daarom gezegd dat Nederland een seculiere samenleving is. Tegelijkertijd voelt het voor veel Nederlanders normaal om in een kathedraal in het binnen- of buitenland een kaarsje op te steken voor dierbaren. Is dit een religieuze uiting? Of kan een dergelijke praktijk niet een religieuze uiting zijn als die uitgevoerd wordt door mensen die zichzelf niet als religieus benoemen? Is een handeling enkel religieus als iemand expliciet de intentie heeft om zich te richten tot een hogere entiteit? Deze vragen laten een spanning zien in ons religieuze landschap: aan de ene kant zijn de mensen in Nederland steeds minder kerkelijk betrokken, maar aan de andere kant voelt een kerkgebouw nog steeds als een speciale ruimte voor velen. Het kerkgebouw zelf neemt dus een bijzondere positie in binnen het gesecculariseerde Nederland. Dit idee zal de basis vormen van deze scriptie en zal in dit hoofdstuk verder uitgewerkt worden.

In het eerste gedeelte van dit hoofdstuk zal de focus liggen op de hedendaagse religieuze situatie in Nederland, waar veel onderzoek naar is gedaan om te kijken of religie nog wel een rol speelt in het dagelijks leven. Vooral in de afgelopen 50 jaar is er veel geschreven over de positie van religie in het 'Westen', waartoe Nederland ook behoort. In eerste instantie is door diverse wetenschappers gezegd dat religie zou verdwijnen uit de samenleving. Dit idee werd samengevat in de 'secularisatiethese'. Deze these is ontwikkeld door (godsdienst)sociologen zoals Max Weber en Peter Berger, maar ook in andere disciplines zijn er aanhangers geweest van het idee dat religie langzaam zou verdwijnen uit de publieke en privé sector. Hieronder vallen bijvoorbeeld de filosoof Karl Marx en de psychiater Sigmund Freud.²⁶ In de afgelopen jaren is veel kritiek gegeven op de secularisatiethese, omdat duidelijk werd dat religie niet aan het verdwijnen was, maar aan het veranderen.

Een mogelijke manier waarop accurater beschreven kan worden wat de positie van religie in het 'Westen' is, is de post-secularisatiethese. Dit is een nuancering van de secularisatiethese, omdat er gekeken wordt naar de manieren waarop religie zich op dit moment nog altijd manifesteert in de samenleving in plaats van te focussen op de teloorgang van religie. Deze post-secularisatiethese, die later nog verder uitgelegd zal worden, is onder wetenschappers nu breed geaccepteerd en zal ook gehanteerd worden in deze scriptie.

In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk zal het kerkgebouw centraal staan en de verschillende manieren waarop daarnaar gekeken kan worden. Hierbij zal de focus vooral liggen op het idee van sacraliteit. Er zal beargumenteerd worden dat sacraliteit zowel religieus als seculier opgevat kan worden en dat beide vormen toegepast kunnen worden op het kerkgebouw. Als zodanig kan het kerkgebouw in een seculiere samenleving alsnog gezien worden als sacraal of heilig.

2.2 Secularisatie en post-secularisatie in Nederland

De positie van religie in 'het Westen' – vaak gedefinieerd als West-Europa, Noord-Amerika en in sommige gevallen ook Australië – is de afgelopen decennia vaak verklaard met gebruik van de

²⁵ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/51/helpt-nederlanders-is-kerkelijk-of-religieus>, 25-06-2017.

²⁶ Pippa Norris and Ronald Inglehart, *Sacred and secular. Religion and politics worldwide* (Cambridge 2004) 3.

secularisatiethese. Deze these heeft verschillende vormen aangenomen, variërend van het verdwijnen van religie, tot het privatiseren van religie, tot het behoud van religie in alternatieve vormen in het Westen. Socioloog José Casanova ziet drie verschillende en niet-noodzakelijk samenhangende componenten van de secularisatiethese:

a) The theory of the institutional differentiation of the so-called secular spheres, such as state, economy, and science, from religious institutions and norms; b) the theory of the progressive decline of religious beliefs and practices as a concomitant of levels of modernization; and c) the theory of privatization of religion as a precondition of modern secular and democratic politics.²⁷

De eerste component focust op de manier waarop de samenleving is ingedeeld en de positie van religie daarin. Vóór de 18de eeuw was het in het Westen gebruikelijk dat religie ingebed was in elk gedeelte van de samenleving, van politiek en economie tot onderwijs. In de eeuwen daarna is er een institutionele differentiatie gekomen, waarbij deze gebieden niet meer noodzakelijk religieus georiënteerd hoefden te zijn. Zo hebben veel West-Europese landen, waaronder Nederland, sinds de 19de eeuw bijvoorbeeld een scheiding tussen kerk en staat, zodat de kerkelijke macht en de staatkundige macht niet meer in dezelfde handen vallen. De tweede component van de these gaat over het idee dat religie afneemt op het moment dat de modernisering binnen een land toeneemt. De derde component hangt daarmee samen en proponeert dat binnen een moderne en seculiere samenleving religie geen plek meer heeft in het publieke domein, maar alleen achter gesloten deuren en in de privésfeer uitgeoefend wordt.

Wat deze componenten met elkaar gemeen hebben, is het idee van een afname van het belang van religie in de publieke sfeer in de moderne samenleving. De afgelopen decennia is er veel kritiek geweest op dit idee van afname van het belang van religie, omdat het niet lijkt te kloppen met wat er daadwerkelijk gebeurt in het Westen en de rest van de wereld.

2.2.1 Kritische reflectie secularisatiethese

Tegenwoordig kijken veel wetenschappers die betrokken zijn bij het debat over secularisatie en religie kritisch naar de secularisatiethese. Ze reflecteren op de assumpties die betrekking hebben op elk onderdeel van de these. Raakt religie daadwerkelijk zijn positie kwijt in de moderne Westerse samenleving en wat is 'Westers' eigenlijk? Casanova geeft aan dat het lastig is om te generaliseren over secularisatie. Ten eerste omdat de term 'seculier' van oorsprong een Westerse en christelijke term is met een andere betekenis dan hij nu heeft. In de middeleeuwen werd de scheiding tussen religieus en seculier gebruikt om de ruimtelijke en temporele realiteit te structureren; er was een religieuze-spirituele-heilige-eeuwige wereld van redding en een seculiere-tijdelijke-profane wereld. De term 'religieus' werd daardoor gebruikt om te refereren aan degenen die een kloosterleven nastreefden, terwijl 'seculier' werd gebruikt om te refereren aan degenen die werkten in de wereld met leken. Oorspronkelijk betekende seculariseren dus 'werelds maken'.²⁸ Die geschiedenis maakt 'het seculiere' een ambigue term die lastig is om te definiëren. Ten tweede is er niet een mondiale

²⁷ Jose Casanova, 'The Secular, Secularizations, Secularisms', in: Craig Calhoun, Mark Juergensmeyer and Jonathan Van Antwerpen eds, *Rethinking Secularism* (Oxford 2011) 54-74, aldaar 61.

²⁸ Ibidem, 62.

trend te ontdekken binnen de positie van religie in samenlevingen. Per land verschilt die positie, dus er is niet te spreken over een algemeen secularisatieproces, een lineair pad dat alle landen volgen.²⁹

Socioloog Craig Calhoun bepleit dat er om deze redenen geen sterk onderscheid gemaakt moet worden tussen 'religie' en 'het seculiere'. Hij geeft aan dat er in ieder geval drie problemen zijn met een dergelijke tweedeling. Ten eerste geeft een sterk onderscheid tussen 'religie' en 'het seculiere' te weinig aandacht aan de manieren waarop religieuze mensen zich bezig houden met het niet-metafysische leven. Ten tweede legt dat onderscheid niet genoeg focus op de manieren waarop religie als een categorie niet alleen neergezet wordt door religieuze instituties en mensen, maar ook door 'seculiere' instanties, zoals de staat en de media. Hierbij kan gedacht worden aan de manier waarop politici zoals Geert Wilders denken over de Islam als een gewelddadige religie. En hoe dat denkbeeld niet alleen de manier waarop inwoners van Nederland denken over de Islam heeft beïnvloed, maar ook de manier waarop moslims in Nederland hun religie belijden en naar buiten brengen. Ten derde houdt het onderscheid geen rekening met de mogelijkheid van een seculiere oriëntatie op het heilige of transcendent, dus het idee dat niet-religieuze mensen ook ideeën hebben over sacraliteit.³⁰ Dit laatste punt zal in het gedeelte over de betekenislagen van het kerkgebouw van belang zijn.

Over de manier waarop er dan wel gekeken kan worden naar de positie van religie in de samenleving is geen overeenstemming. Sommige wetenschappers betogen dat het seculiere intensiever bestudeerd moet worden als een op zichzelf staande categorie en niet slechts als de afwezigheid van religie.³¹

Volgens de filosoof Charles Taylor moeten we de veranderende positie van religie wel serieus nemen en niet de gehele secularisatiethese zomaar aan de kant zetten. Hij zegt dat we in het Westen leven in een 'immanent frame', wat inhoudt dat mensen de wereld om hun heen interpreteren door middel van een referentiekader wat niet meer metafysische of transcendent hoeft te zijn. Sterker nog, niet-metafysische kennis wordt vaak eerder geaccepteerd als betekenisgever van de natuurlijke wereld. Het grote verschil met enkele eeuwen geleden is dat ieder individu zelf de keuze kan maken welk referentiekader hij/zij wil samenstellen in plaats van in een per definitie religieuze wereld te leven. Dit referentiekader kan zowel religieuze als niet-religieuze elementen hebben, het gaat erom dat het persoonlijk en zelf gecreëerd is.³² Deze ideeën hebben in grote mate impact gehad op de post-secularisatiethese, welke verder uitgewerkt zal worden in de volgende paragraaf.

2.2.2 Post-secularisatie

Als gevolg van de observatie dat de positie van religie wereldwijd niet verdwijnt, maar vooral verandert, is door de filosoof en socioloog Jürgen Habermas betoogd dat we in een post-seculiere wereld leven. Hij stelt dat we vooral in Europa, maar mogelijk ook in Amerika en Australië, in deze post-seculiere maatschappij leven. Dit houdt in dat de samenleving zich aan moet passen aan het blijvende bestaan van religie en religieuze instituties in een steeds verder seculariserende omgeving. Hij ziet post-secularisme als een 'veranderd bewustzijn'.³³ Deze verandering van bewustzijn komt volgens Habermas enerzijds voort uit de wereldwijde trend van opkomst van samenlevingen die

²⁹ Ibidem, 62-66.

³⁰ Craig Calhoun, 'Rethinking secularism', *The hedgehog review* 12 (2010) 35-48, aldaar 35.

³¹ Talal Asad, *Formations of the secular. Christianity, Islam, modernity* (Stanford 2003)

³² Charles Taylor, *A secular age* (Londen en New York 2007)

³³ Jürgen Habermas, 'Secularism's crisis of faith: Notes on post-secular society', *New perspectives quarterly* 25 (2008) 17-29, aldaar 19-20.

steeds meer pluralistisch zijn en waar een groeiend aantal burgers zichzelf vindt behoren tot een religieuze overtuiging. Anderzijds zou er een crisis van secularisme en seculair bewustzijn plaatsvinden, omdat urgente ethische en politieke vraagstukken – zoals euthanasie en sociale rechtvaardigheid – niet adequaat opgepakt en aangepakt kunnen worden in een context van toenemende neoliberale globalisering.³⁴ Hierdoor komt Habermas tot dezelfde conclusie als Taylor, namelijk dat in de huidige Europese samenleving religie niet verdwijnt, maar verandert. Traditionele religieuze stromingen maken plaats voor geïndividualiseerde religieuze en spirituele denkkaders.

Deze post-secularisatiethese vormt het uitgangspunt voor deze scriptie. Met name het idee dat traditionele religieuze stromingen plaatsmaken voor geïndividualiseerde religieuze en spirituele denkkaders vormt een zinnige invalshoek voor de analyse van het spanningsveld tussen de abstracte betekenislagen van het kerkgebouw en de persoonsgebonden beleving. Echter, voordat er gekeken kan worden naar die betekenislagen, is het belangrijk om aan te geven hoe er in deze scriptie gekeken wordt naar de hiervoor genoemde termen religie en spiritualiteit.

2.2.3 Definitie religie en spiritualiteit

Hoe kan er naar het concept 'religie' gekeken worden en is het een zinvolle term? Over de definitie van de term 'religie' zijn wetenschappers uit verschillende vakgebieden het niet eens en ook binnen vakgebieden is er veel discussie. In de inleiding van *The Routledge companion to the study of religion* stelt John Hinnells dat de discussie over een adequate definitie eindeloos is.³⁵ Binnen dit discours vallen de ideeën van bijvoorbeeld antropoloog Clifford Geertz die stelt dat:

Religion is (1) a system of symbols (2) which acts to establish powerful, pervasive and long-lasting moods and motivations in men (3) by formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of factuality that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic.³⁶

De definitie van Durkheim voor het begrip 'religie' verschilt van de definitie van Geertz. Durkheim legt de focus veel sterker op het heilige en op een gemeenschap, wanneer hij stelt dat:

Religion is a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say set apart and forbidden, beliefs and practices which unite into one single moral community, called a church, all those who adhere to them.³⁷

Nog vele andere voorbeelden kunnen genoemd worden, maar het is vooral belangrijk om te zien dat er geen overeenstemming is en dat de vele definities ver uit elkaar kunnen liggen. Dit wordt versterkt door de discussie rondom de nieuwe vormen van religie zoals beschreven in het vorige kopje over post-secularisatie. Deze nieuwe vormen van religie hoeven niet noodzakelijkerwijs te behoren tot de grote geïnstitutionaliseerde religies, maar kunnen ook een individuele keuze zijn. Mensen kunnen

³⁴ Luca Mavelli en Erin Wilson, 'Post secularism and International Relations', in: J. Haynes ed., *Routledge handbook of religion and politics* (2de editie; Londen 2016) pp 15.

³⁵ John R. Hinnells, 'Why study religions', in: John R. Hinnells ed., *The Routledge companion to the study of religion* (Londen en New York 2005) 5-20, aldaar 6.

³⁶ Clifford Geertz, 'Religion as a cultural system', in: Clifford Geertz ed., *The interpretation of cultures: selected essays* (New York 1973), 87-125, aldaar 90.

³⁷ Émile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912), vertaald in: Joseph Ward Swain ed., *The elementary forms of the religious life* (Londen 1915) 47.

aspecten van verschillende religies nemen om daar hun eigen wereldbeeld van te maken. Paul Post geeft aan dat hierdoor een ander religieconcept is opgekomen bij wetenschappers, “vooral in de zin van een meer open, breder en minder exclusief aan tradities, instituties en autoriteiten gebonden concept. Men zag zich geplaatst voor de moeilijke taak om ook niet met traditie en institutionele vormen van religie verbonden manifestaties in kaart te brengen. Men kwam aldus tot een breder en opener religiebegrip.”³⁸ Er wordt gezocht naar een manier om overtuigingen die niet aan instituties, religieuze experts, autoriteiten en tradities verbonden zijn een plek te geven in het spectrum van religiositeit en spiritualiteit.

2.2.3.1 *Spiritualiteit*

Verder zal er gekeken moeten worden naar het begrip ‘spiritualiteit’. Streib en Klein spreken in het hoofdstuk ‘Religion and spirituality’ in *The Oxford handbook of the study of religion* over tien componenten die bij de semantiek van het woord spiritualiteit horen. Deze componenten zijn gebaseerd op het onderzoek dat door verschillende onderzoekers is gedaan naar spiritualiteit:

1. Verbondenheid en harmonie met het universum, natuur en het geheel
2. Gedeelte van religie, of christelijke overtuigingen
3. Zoektocht naar een (hoger) zelf, betekenis, innerlijke vrede, en verlichting
4. Ethiek: vasthouden aan en dagelijks handelen volgens waarden en moraliteit in relatie tot de mensheid
5. Geloof in een hogere macht, hogere wezens
6. Intuïtieve kennis over iets of van een wezen dat niet gespecificeerd is, maar hoger en groter is dan het zelf
7. Ervaring van waarheid, doel, en wijsheid voorbij rationeel begrip
8. Bewustzijn van een niet-materiele, onzichtbare wereld en ervaring van bovennatuurlijke energieën en wezens (geesten etc.)
9. Verzet tegen religie, dogmatische regels en traditie
10. Individuele religieuze praxis, meditatie, gebed, aanbidding³⁹

Duidelijk is dat deze componenten niet allemaal van toepassing hoeven te zijn op hoe mensen denken over (hun eigen) spiritualiteit, maar dat ze zelf kunnen kijken welke componenten bij hun passen. Voor deze scriptie is het belangrijk dat spiritualiteit een element van religie is of kan zijn, maar dat het ook breder is dan dat. Het zal vooral gezien worden als een individuele praxis van mensen waarbij ze zich richten op een hogere macht en waarbij ze zich niet verbonden hoeven te voelen aan religieuze ideeën of dogma’s.

2.3 Het kerkgebouw als bijzondere plek

Na de uitleg over de positie van religie in Nederland waarbij geproponeerd is dat we in een post-seculiere samenleving leven, is het nu tijd om verder in te zoomen op het kerkgebouw. Zoals vermeld in de introductie van deze scriptie, is het kerkgebouw niet zomaar een hoop stenen op elkaar. Het voelt voor veel mensen, religieus of niet-religieus, als een bijzondere plek. Dit kan komen doordat mensen belang hechten aan de verschillende lagen die aan het kerkgebouw toegekend kunnen

³⁸ Paul Post, *Voorbij het kerkgebouw: De speelruimte van een ander sacraal domein* (Heeswijk 2010) 130.

³⁹ Heinz Streib en Constantin Klein, ‘Religion and spirituality’, in: Michael Stausberg en Steven Engler ed., *The Oxford handbook of the study of religion* (Oxford 2016) 73-84, aldaar 76-77.

worden. Hier wordt later in dit hoofdstuk verder op in gegaan. Dat het kerkgebouw in zijn algemeenheid als een bijzondere ruimte gezien kan worden, betekent dat het gezien kan worden als een heterotopische ruimte. Heterotopie is een term bedacht door de Franse filosoof Michel Foucault en betekent letterlijk 'andere plaats'. Deze term is afkomstig uit de tekst *Des espace autres*, gepubliceerd in 1984. De tekst vormde de basis voor de lezing die Foucault in 1967 hield voor een groep architecten. Voordat hij deze lezing hield, had hij in 1966 al een radiovoordracht gegeven voor France-culture over dit onderwerp. Afgezien van deze lezing en dit interview, heeft Foucault niets geschreven over dit onderwerp en vormt het geen officieel onderdeel van zijn oeuvre.⁴⁰

Volgens Foucault zijn heterotopieën gerelateerd aan andere plaatsen in een samenleving, maar vormen ze er ook een tegenstelling mee:

There are also, probably in every culture, in every civilization, real places – places that do exist and that are formed in the very founding of society – which are something like counter-sites, a kind of effectively enacted utopia in which the real sites, all the other real sites that can be found within the culture, are simultaneously represented, contested and inverted. Places of this kind are outside of all places, even though it may be possible to indicate their location in reality.⁴¹

Een heterotopie lijkt op een utopie, omdat het een plek is die buiten de normale plekken in de samenleving staat, maar in tegenstelling tot een utopie is een heterotopie een duidelijk aanwijsbare plaats. Foucault geeft een aantal kenmerken waardoor een plaats gezien kan worden als een heterotopie. Niet elke plek hoeft alle kenmerken te hebben, het is eerder een 'familierelatie' om een term van de filosoof Ludwig Wittgenstein te lenen.⁴² Verscheidene van deze kenmerken zijn toe te passen op het kerkgebouw, waardoor het kerkgebouw een heterotopische ruimte kan zijn.

Een van de kenmerken van een heterotopie is dat het breekt met traditionele tijdspatronen. Foucault gebruikt het voorbeeld van een begraafplaats waar leven en dood naast elkaar bestaan. In kerken kunnen bezoekers tijdelijk in een andere wereld stappen en de buitenwereld achter zich laten. Het idee van tijd wordt losgelaten en de bezoeker bevindt zich in een tijdloze ruimte of een ruimte waar tijd en plaats andere connotaties krijgen. Een ander kenmerk is dat een heterotopie een openen/sluiten aspect heeft. Zo is het vaak pas mogelijk om een kerkgebouw binnen te gaan op het moment dat er toepasselijke kleding wordt gedragen en mag er over het algemeen niet (luid) gepraat worden. Daarnaast kunnen in een heterotopie verschillende 'plekken' naast elkaar geplaatst worden, 'plekken' die op zichzelf niet verenigbaar zijn. Zo komt in een kerkgebouw het aardse en het bovennatuurlijke/goddelijke samen. Hoewel de materie aards is, zijn de verschillende elementen bedoeld om dichterbij God/het goddelijke te komen.

Een kerkgebouw als heterotopie staat buiten de samenleving, ook al blijft er een verbondenheid. Het is een andere plek verwijderd uit een wereld van tijdsbeperkingen en handel. Het proberen te vatten van een kerkgebouw in een temporaal kader en het gebouw te behandelen

⁴⁰ Jorien Holsappel-Brons, *Ruimte voor stilte. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing* (Groningen/Tilburg 2010) 53.

⁴¹ Ik citeer Foucault in het Engels, in plaats van in het oorspronkelijke Frans in *Des Espace Autres* (1967) <https://foucault.info/doc/documents/heterotopia/foucault-heterotopia-en-html>, 'Of other spaces', 10-03-2018.

⁴² Hoewel er voor elke plek specifieke kenmerken zijn vast te stellen, zijn niet alle kenmerken toepasbaar op alle plekken. Zoals leden van eenzelfde familie op elkaar lijken, zonder dat ze precies dezelfde gelaatstreken hebben. Vooral beschreven door Wittgenstein in zijn boek *Philosophical Investigations* (1953).

als een bedrijf stuit om die reden vaak op verzet. Dit is een reden waarom het fysiek aanpassen van het gebouw of het innen van entreegeld problematisch kan zijn voor het publiek, want dan zou het kerkgebouw in het verlengde komen te liggen van het alledaagse, in plaats van dat het er een contrast mee vormt.⁴³

2.4 Betekenislagen of –dimensies van het kerkgebouw

Ten tijde van de schets en de bouw van een kerkgebouw staat een duidelijk religieuze functie centraal in het proces. De specifieke, ruimtelijke uitwerking die deze religieuze functie kreeg, verschilt van kerkgebouw tot kerkgebouw, afhankelijk van de religieuze credo's waarop de architecten en opdrachtgevers zich baseren. Vandaar dat er mondiaal kerkgebouwen in verschillende bouwstijlen te vinden zijn die architectonisch soms weinig met elkaar gemeen hebben. De functie is daarentegen een gemene deler die alle kerkgebouwen bij de schets en de bouw met elkaar verbindt.

Vanwege het hierboven beschreven (post-)seculariserende landschap in Nederland, is het echter niet meer vanzelfsprekend dat een kerkgebouw door iedereen gezien wordt als een religieus gebouw. Wanneer iemand geen persoonlijk religieus kader heeft, zal een gebouw in theorie ook geen religieuze betekenis hebben. Toch is het zo dat voor veel mensen, zowel zij die zichzelf religieus noemen als de groep die dat niet doet, het kerkgebouw een bijzondere positie inneemt. Hierdoor ontstaat een interessante situatie waarbij het kerkgebouw meerdere lagen krijgt al naar gelang van de interpretatie van de persoon die het gebouw waarneemt en beleeft.⁴⁴ Deze waarnemingen en belevingen hoeven niet overeen te komen met de intrinsieke betekenislaag van het kerkgebouw. Hieronder zal die gelaagdheid uiteengezet worden.⁴⁵

2.4.1 Toeristische ruimte

Het is een bekende situatie dat bij het binnengaan van een kathedraal in Frankrijk, Italië of Spanje er vele toeristen met camera's aanwezig zijn en dat bewakers er een dagtaak aan hebben om mensen eraan te herinneren dat het kerkgebouw een stilteplek dient te zijn. Zoals beschreven door theoloog Gerard Lukken: "Kerken zijn in onze cultuur voor velen toeristische trekpleisters geworden, een onderdeel van de genoegens van een vakantietocht."⁴⁶ Dit kan tot uitdrukking gebracht worden in de borden die in sommige kerkgebouwen te vinden zijn, waarop visueel de 'regels' van het kerkgebouw te vinden zijn: niet eten, niet telefoneren, niet te schaars gekleed zijn etc. Dat het nodig is om dergelijke regels expliciet weer te geven, laat zien dat het niet meer vanzelfsprekend is dat iedereen weet hoe hij/zij zichzelf 'hoort' te gedragen in een kerkgebouw.⁴⁷ Hierbij mag aangekaart worden dat het niet slechts een hedendaags fenomeen is dat de ideeën over hoe me zich 'hoort' te gedragen in de kerk expliciet en visueel gemaakt dienden te worden. Dit gebeurde in vorige eeuwen ook al.⁴⁸

⁴³ Myra Shackley, 'Space, sanctity and service; the English cathedral as heterotopia', *International journal of tourism research* 4 (2002) 345-352, aldaar 350-351.

⁴⁴ Paul Post geeft in zijn boek *Voorbij het kerkgebouw* dat hij het idee van 'lagen' te statisch en geografisch vindt klinken en dus liever spreekt over clusters of domeinen. Ik zal hier lagen aanhouden, maar dan met de kanttekening dat dit dynamisch opgevat kan worden.

⁴⁵ Deze gelaagdheid is een combinatie van de lagen die door Gerard Lukken worden gebruikt in zijn artikel 'Betekenislagen van het kerkgebouw' en de lagen die door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn beschreven.

⁴⁶ Gerard Lukken, 'Betekenislagen van het kerkgebouw: Een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek', *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 24 (2008) 119-138, aldaar 121.

⁴⁷ Idem.

⁴⁸ Jacobine Gelderloos, *Sporen van God in het dorp. Nieuwe perspectieven voor kerken op het platteland* (Utrecht 2018) 39.

2.4.2 Museale ruimte

Naast een toeristische ruimte kan de kerkgebouw ook gezien worden als een museale ruimte. De esthetiek van de architectuur, kunstwerken en versieringen kunnen van een afstand gezien en bewonderd worden net zoals dat in een museum gedaan wordt, vanuit esthetisch oogpunt.⁴⁹ Hoewel de architectuur zeker niet onbelangrijk was ten tijde van de constructie van een kerkgebouw, stond de esthetiek daarbij in het teken van iets hogers en was het niet een doel op zich, zoals dat nu wel het geval kan zijn. Het is niet langer vanzelfsprekend dat bezoekers de oorspronkelijke boodschap die ten doel ligt aan de esthetische elementen in een kerkgebouw begrijpen.

Deze laag hangt samen met de architectuur- en kunsthistorische waarde die gebruikt wordt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor het vaststellen van de monumentale waarde van een gebouw. Hierbij wordt belang gehecht aan een ontwerp vanwege een aantal mogelijke factoren; de positie die het ontwerp inneemt in de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek, de positie die het ontwerp inneemt in het oeuvre van een architect of kunstenaar, het bijzondere materiaalgebruik of de bijzondere ornamentiek van het ontwerp, en natuurlijk vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp.⁵⁰ Deze elementen kunnen allemaal in meer of mindere mate naar voren komen bij een kerkgebouw, zowel in het interieur als in het exterieur. Hier horen de inrichting, het meubilair en de kunstvoorwerpen binnen en buiten het kerkgebouw allemaal bij.

2.4.3 Cultuurhistorische laag

Deze laag wordt, net als de architectuur- en kunsthistorische laag, gebruikt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om de monumentale waarde van een gebouw vast te stellen. Volgens de RCE kan er gesproken worden over cultuurhistorische waarden wanneer “er een positieve waardering van sporen, objecten, patronen en structuren zichtbaar of niet zichtbaar onderdeel uitmaken van onze leefomgeving” en daardoor een beeld kunnen geven van een historische situatie of ontwikkeling.⁵¹

Een kerkgebouw is vaak een centrale plek in een dorp, wijk of stad; het is een ontmoetingsplek of is dat geweest, het is een plek waar mensen samenkomen om te bidden of te vieren of te herdenken, er vinden belangrijke levensgebeurtenissen plaats zoals huwelijken en begrafenissen. De manier waarop aan deze functie en betekenis vorm is gegeven in de loop van de geschiedenis, is zeer uiteenlopend. “Dit komt tot uiting in de vorm van de plattegrond, de inrichting van het interieur en de toegepaste stijl of het materiaalgebruik. De karakteristieken van het kerkgebouw zijn ontleend aan idealen en opvattingen die binnen verschillende denominaties heersten. Er klinken ook maatschappelijke of technische ontwikkelingen in door.”⁵² Daarnaast zijn kerkgebouwen vaak ook beeldbepalend in hun stedelijke of landelijke omgeving. Met hun uiterlijk en centrale plek geven ze “uitdrukking aan de positie van het instituut kerk of van bepaalde kerkgenootschappen in de maatschappij” of de positie die de kerkgenootschappen gehad hebben.⁵³ Vanwege hun uiteenlopende verschijningsvormen zijn ze een visuele representatie van het religieuze heden en verleden van Nederland.

⁴⁹ Idem.

⁵⁰ https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/waarderingscriteria_2.pdf, 15-01-2019

⁵¹ <https://erfgoedruimte.nl/nieuws/cultuurhistorische-waarden-het-bestemmingsplan>, 15-01-2019

⁵² RCE, *Toekomst voor kerken*, 11.

⁵³ Idem.

2.4.4 Sacrale betekenislaag

Het gevoel dat een kerkgebouw oproept, wordt vaak beschreven door het woord 'sacraliteit' of 'heiligheid'.⁵⁴ Het is echter lastig om een definitie te geven voor het woord 'sacraal', juist omdat het vaak geïnterpreteerd wordt als identiek aan 'religieus'. Wanneer heiligheid daarentegen breder geïnterpreteerd wordt, zodat zowel religieuze als seculiere ideeën eronder vallen, dan kan de sacrale betekenislaag van het kerkgebouw bestaan voor zowel religieuze als seculiere mensen.

2.4.4.1 Wat is het heilige?

De meest invloedrijke betekenis van de term 'heilig' is gegeven door de Franse socioloog Émile Durkheim. Hij definieerde het heilige als een categorie van waarde die door elke groep gebruikt kon worden – sociaal, religieus of nationaal – om eigen grenzen te creëren en zich te onderscheiden – “to set apart” – van anderen. Hij stelde een dichotomie voor tussen het heilige en het profane, omdat het heilige alleen kon bestaan in contrast met de profane sfeer van het sociale leven.⁵⁵ Religiewetenschapper Veikko Anttonen volgt de gedachtegang van Durkheim wanneer hij schrijft:

It is the social collective that makes things sacred with regard to the symbolic representation of values which their members reaffirm and redefine in rituals in order to enhance their sense of integration as a community.⁵⁶

Anttonen zegt daarnaast dat mensen meedoen in heiligmakende activiteiten en processen van betekenisgeving volgens de paradigma's verkregen door de geloofssystemen waar zij aan toegewijd zijn, ongeacht of ze religieus, nationaal of ideologisch zijn.⁵⁷ De assumptie bij beide wetenschappers is dat het heilige gebruikt kan worden om bepaalde dingen te onderscheiden. Op deze manier hoeft het heilige dus niet een duidelijk religieuze categorie te zijn, maar iets dat zowel binnen een theologische als binnen een niet-theologische context kan worden toegeschreven.

Meerdere wetenschappers volgen het idee dat er zowel religieuze als seculiere sacraliteit kan bestaan. Theoloog Gordon Lynch beschrijft het heilige als hetgeen “people collectively experience as absolute, non-contingent realities which present normative claims over the meanings and conduct of social life”.⁵⁸ Socioloog Jay Demerath zegt dat religie slechts een van de vele mogelijke bronnen van het heilige is.⁵⁹ Religiewetenschapper Kim Knott gebruikt de termen 'religious sacred' en 'secular sacred' om aan te geven dat het begrip 'het heilige' toegeschreven kan worden ongeacht religieuze of seculiere contexten. Wanneer ze het heeft over niet-religieuze sacraliteit concludeert Knott het volgende:

Those forging social identities in secular contexts – who draw on nonreligious commitments and beliefs including atheism, humanism and secularism – mark as 'sacred' those occasions (such as

⁵⁴ Lukken, 'Betekenislagen van het kerkgebouw', 122.

⁵⁵ Durkheim, *The elementary forms of the religious life*, 40-47.

⁵⁶ Veikko Anttonen, 'Sacred', in: Willi Braun and Russell McCutcheon eds., *Guide to the study of religion* (Londen en New York 2000) 271-282, aldaar 275.

⁵⁷ Ibidem, 281.

⁵⁸ Gordon Lynch, *The sacred in the modern world: a cultural sociological approach* (Oxford en New York 2012) 29.

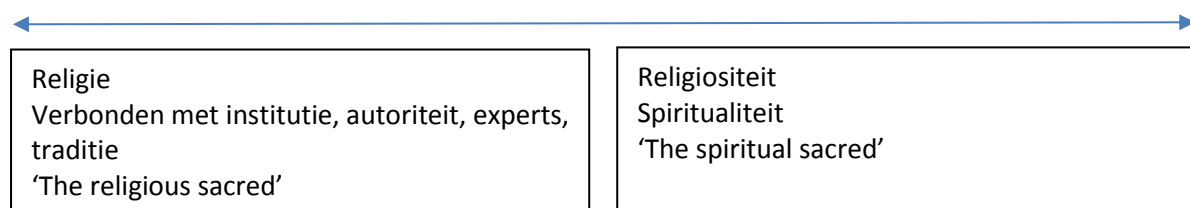
⁵⁹ Jay Demerath, 'The varieties of sacred experience: Finding the sacred in a secular grove', *Journal for the scientific study of religion* 39 (2000) 1-11, 1.

marriage), persons (a lover), things (a ring), places (a registry office) and principles (equality and justice) that they value above all others, and that they see as set apart and inviolable: those things that may be deemed to be both secular and sacred.⁶⁰

2.4.4.2 Een sacraal domein

Na het ontkoppelen van de termen 'religie' en 'sacraliteit' en het vaststellen van de mogelijkheid van een seculiere heiligheid, kunnen meer open begrippen gebruikt worden om het brede veld van 'het heilige' te beschrijven. Deze ideeën zijn verder uitgewerkt in een taxonomie opgesteld door socioloog Matthew Evans en overgenomen door onder andere liturgiewetenschapper Paul Post en theologen Goedroen Juchtmans en Gerard Lukken. Zij beargumenteren dat het niet zinvol is om religie te definiëren en in plaats daarvan het kernconcept 'sacraal domein' willen gebruiken.⁶¹ Het ene uiteinde van dit domein wordt gevormd door de overtuigingen die niet aan tradities en instituties te koppelen zijn. Dit is het domein van brede sacraliteit, het domein van spiritualiteit. Hierbij kan gedacht worden aan het individuele, een veelheid aan sacrale zones en plaatsen. Dit wordt door Evans 'the spiritual sacred' genoemd, in het Nederlands vertaald als 'basale sacraliteit'.⁶² Het andere uiteinde wordt gevormd door religie die wel verbonden is met instituties en tradities. Hierbij horen termen als religieuze autoriteiten, rituele experts, collectiviteit, kerkgebouwen en tempels. Dit wordt door Evans 'the religious sacred' genoemd; religieuze sacraliteit.⁶³

Lukken verduidelijkt de verdeling van Evans door te stellen dat het bij basale sacraliteit gaat "om de ervaring van de ontmoeting met een kracht en presentie die sterker is dan het zelf. Het gaat dan om het sacrale als verbonden met een hogere, diepere of verdichtende, zichzelf transcenderende kracht die het hele leven omvat of het sacrale als verbonden met dat wat van ultiem belang is in het leven."⁶⁴ Van religieuze sacraliteit is sprake "wanneer deze ervaring of datgene wat van ultiem belang is, gekaderd wordt in een bepaalde institutionele religieuze traditie (of in meerdere religieuze tradities) en de verwijzing naar het bovennatuurlijke specifieke trekken krijgt (God, Christus, ...)."⁶⁵ Schematisch weergegeven zou het sacrale domein er als volgt uitzien:

Schema overgenomen van Paul Post

Het gaat hier dus om een vloeiende en dynamische classificatie. Religie, sacraliteit en spiritualiteit zijn hierbij geen synoniemen, maar ze staan ook niet los van elkaar. Daarnaast wordt het sociale niet tegen het individuele, en het profane niet tegen het sacrale uitgespeeld. Om in Posts woorden te spreken: "De classificatie is dus vloeiend, maar er is wel verschil en onderscheid in repertoires. Die

⁶⁰ Kim Knott, 'The secular sacred: In-between or both/and?', in: A. Day, C. Cotter en G. Vincett eds., *Social identities between the sacred and the secular* (Londen en New York 2013) 145-160, aldaar 158.

⁶¹ Het sacrale wordt door Evans en de anderen, in navolging van Durkheim, opgevat als datgene wat zich in algemene zin onderscheidt.

⁶² Post, *Vorbij het kerkgebouw*, 132.

⁶³ Idem.

⁶⁴ Lukken, 'Betekenislagen van het kerkgebouw', 123.

⁶⁵ Idem.

komen door de benoemde categorieën van institutionele/traditionele religie en basale sacraliteit in beeld. Posities lopen nu in elkaar over. De dimensie van basale sacraliteit is direct verbonden met de basale symbolische orde die elke religie en rituele praktijk draagt.”⁶⁶

Beide uiteindelijk kunnen worden toegepast op het kerkgebouw. Hierbij draait het vooral om de manier waarop het individu het kerkgebouw interpreteert. Wanneer bij binnentreding het kerkgebouw wordt ervaren als een ontmoeting met een hogere of grotere kracht, dan kan het behoren tot de basaal-sacrale dimensie. Wanneer deze ontmoeting wordt geplaatst in een kader van een bepaalde religieuze traditie, dan zal die behoren tot de religieus-sacrale dimensie. Tevens is een tussenvorm mogelijk in de typologie die hierboven is geschetst. Als zodanig stelt het concept ‘sacraal domein’ ons in staat om te vatten hoe het mogelijk is voor mensen om een kaarsje te branden in een kerkgebouw zonder dat zij zichzelf religieus zouden noemen. Het gaat hier namelijk om individuele erkenning van het kerkgebouw.

2.5 Conclusie

In deze scriptie zal centraal staan dat we leven in een post-seculiere samenleving waarin traditionele religieuze stromingen nog wel bestaan, maar er steeds meer sprake is van geïndividualiseerde religieuze en spirituele denkkaders. Binnen deze geïndividualiseerde denkkaders kan sacraliteit verschillende vormen aannemen. Er kan sprake zijn van het ‘religieuze heilige’, waarbij sacraliteit verbonden is aan traditionele religieuze stromingen. Er kan ook sprake zijn van het ‘spirituele heilige’ waarbij er een ervaring met een eigen idee van heiligheid plaatsvindt. Hierdoor kan elk individu – zowel mensen die zichzelf religieus noemen als mensen die dat niet doen – binnen het kerkgebouw een idee van sacraliteit ervaren. Daarnaast zijn er meer lagen die ervaren kunnen worden bij het binnengaan van een kerkgebouw. Ten eerste een cultuurhistorische laag, waarbij de geschiedenis van het gebouw voor een ervaring zorgt. Ten tweede de museale laag, waarbij gekeken wordt naar de esthetiek van het kerkgebouw. En de toeristische laag, waarbij het kerkgebouw gezien kan worden als een element op een ‘must see’ lijstje. Al deze lagen kunnen in meer of mindere mate aanwezig zijn bij het binnen treden van een kerkgebouw. Ze kunnen ook in meer of mindere mate aanwezig zijn bij het proces van herbestemmen van een kerkgebouw.

⁶⁶ Ibidem, 133.

3. Associaties rondom (oorspronkelijke) kerken: Vijf herbestemde of heringerichte kerkgebouwen

De vijf hieronder beschreven casestudies vormen de empirische basis van deze scriptie. De vraag die centraal staat bij elke casestudie is op welke manier het religieuze verleden verdisconteerd, toegeëigd en geherdefinieerd is in de herbestemming van het kerk- of kloostergebouw. De kerken die behandeld worden zijn het Kruisherenklooster in Maastricht, de Laurenskerk in Rotterdam, de Remonstrantse kerk in Groningen, de Broederkerk in Zutphen en de Broerenkerk in Zwolle. Bij elk van deze kerken zal kort de geschiedenis en de huidige functie beschreven worden, welke veranderingen zijn doorgevoerd tijdens de herbestemming, wat het doel was van de herbestemming en de reacties op het resultaat. Voor elke casestudie is gebruik gemaakt van interviews voor het inwinnen van informatie. Deze interviews zijn gehouden met de opdrachtgevers en nieuwe eigenaren van de gebouwen, met uitzondering van het Kruisherenklooster waarbij de bouwkundig ingenieur is geïnterviewd. Alle quotes zijn letterlijk overgenomen van internet, de interviews of gastenboeken, inclusief taal- en stijlfouten.

3.1 Kruisherenklooster Maastricht

3.1.1 Inleiding

Het kruisherenhôtel in Maastricht is gevestigd in het oude Kruisherenklooster en -kerkgebouw en behoort tot de Oostwegel Collection, waar ook Château St. Gerlach, Château Neercanne en Winselerhof onder vallen. De Oostwegel Collection presenteert zichzelf als een familiebedrijf dat zich in wil zetten voor de Limburgse regio. Op de website van het Kruisherenhôtel staat dan ook dat typerend “voor alle locaties van het familiebedrijf zijn historische ambiance, culinair vakmanschap en Limburgse gastvrijheid” zijn.⁶⁷

Voor de komende paragraaf is gebruik gemaakt van het interview dat is gehouden met Bart Kockelkoren, bouwkundig ingenieur van de Oostwegel Collection.

Afb. 1 Kruisherenkerk en -klooster omgebouwd tot hotel

⁶⁷ <http://www.chateauhotels.nl/kruisherenhôtel-maastricht/extra/over-kruisherenhôtel>, 02-04-2016.

3.1.2 Geschiedenis

In 1460 heeft de Orde van het Heilige Kruis – een Rooms-katholieke kloosterorde die later de Kruisheren werden genoemd – een stuk grond gekregen van een rijke handelaar om een kerk en klooster te stichten. In dat jaar werd begonnen met de bouw van het koor van de kerk. Dat proces heeft 50 jaar geduurd, vandaar dat er in de kerk verschillende bouwstijlen te zien zijn. Met de bouw van de rest van de kerk en het klooster is gestart begin 1500, waarbij geleidelijk uitgebreid werd tot in de achttiende eeuw. Tijdens de Eerste Coalitieoorlog (1792-1797) hebben de Fransen Maastricht veroverd en werden de kruisheren verjaagd uit hun kerk en klooster. De Fransen hebben het klooster toen voor verschillende doeleinden gebruikt, onder andere als veldhospitaal en munitiedepot. Na het vertrek van de Fransen zijn er geen religieuze diensten meer gehouden met uitzondering van een korte periode eind jaren '90 van de 20ste eeuw toen de St. Servaas gerestaureerd werd en de Kruisherenkerk weer kort zijn religieuze functie terugkreeg. Afgezien van die korte periode, is de ruimte al meer dan 200 jaar onttrokken aan de eredienst.⁶⁸

Het klooster was al in de jaren '80 van de 20ste eeuw leeg komen te staan en is toen opgekocht door de stad Maastricht. Het gebouw zou een Academie voor Beeldende Kunst moeten worden, maar dat kon niet doorgaan omdat het te duur was, voornamelijk vanwege de onderhoudskosten. De verkoop van het klooster aan Camille Oostwegel in 2000 bleek om die reden een uitkomst. Met de eis van reversibiliteit, om de monumentale waarde van het gebouw te behouden, werd het plan voor een hotel met enthousiasme onthaald door de gemeente Maastricht. In 2005 werd het hotel officieel geopend.⁶⁹

3.1.3 Verbouwing

Voor de verbouwing is gebruik gemaakt van de informatie die is verzameld voor de restauratie van 1900-1908 door de architecten Pierre Cuypers en Victor de Stuers. Deze architecten kregen in die tijd de opdracht de tijd om het gebouw klaar te maken voor de nieuwe functie van Rijkslandbouwproefstation. Door de informatie van die restauratie kon er tijdens de verbouwing tot hotel gekeken worden naar de achtergrond van het gebouw. Via oude foto's is bijvoorbeeld duidelijk geworden dat de oude vloer in die tijd is opengebroken, waardoor het tijdens de recente verbouwing tot hotel ook geen probleem was om in de grond te graven. De richtlijnen voor herbestemmen waren in het begin van de 21ste eeuw minder streng dan nu het geval is, waardoor de enige grote eis vanuit de gemeente en de Rijksdienst reversibiliteit was. De ruimte moest weer terug gebracht kunnen worden naar de oorspronkelijke staat van kerk en klooster zoals die voor de verbouwing bestond. Vandaar dat er gebruik is gemaakt van een doos-constructie, waarbij de gehele inrichting los staat van de buitenmuren. De vloeren van beton kunnen ook verwijderd worden, zodat de oude vloeren weer terug gehaald kunnen worden.

3.1.3.1 Modern

Anders dan bij hun andere projecten hebben Camille en Judith Oostwegel in het Kruisherenhotel niet enkel geprobeerd om de geschiedenis van het gebouw terug te halen, maar hebben zij voor een meer eigentijds en modern interieur gekozen. De moderniteit van de inrichting wordt gebruikt om het hotel te promoten en aan te sluiten bij het gedeelte van het publiek dat Maastricht bezoekt dat behoort tot een hoge sociaaleconomische klasse. Een evenement dat bijvoorbeeld door deze

⁶⁸ W.E.S.L. Keyser-Schuurman, *Het kruisherenklooster* (Maastricht 1984)

⁶⁹ <http://www.kennisbankherbestemming.nu/projecten/kruisherenhotel-in-maastricht>, 02-04-2016.

doelgroep wordt bezocht is Tefaf, de kunstbeurs die jaarlijks tienduizenden kunstliefhebbers uit binnen- en buitenland trekt.⁷⁰

Op de website wordt er expliciet geadverteerd met de moderniteit van de inrichting, door te zeggen dat de creatie een vertaling is van “comfort, moderniteit, ruimte en transparantie”. Verscheidene bekende ontwerpers van wie ontwerpen te vinden zijn in de kamers van het hotel worden op de website genoemd, zoals Le Corbusier, Rietveld en Piet Hein Eek. De ontwerpen van deze designers vormen volgens de website “een spannend contrast met de glas-in-lood ramen en de authentieke muur- en plafondschilderingen met legendes van de heilige Gertrudis, patrones der reizigers”.⁷¹ De schilderijen stammen uit de 15de en 16de eeuw.⁷² De gerestaureerde kloostertuin vormt “een oase van rust”, en is aangelegd als een kruidentuin. Concluderend wordt er beschreven dat “hoewel het design uitdaagt, is het tegelijkertijd een ode aan hedendaagse architectuur en eeuwenoude bouwkunst: een complementair contrast tussen verleden en heden”.⁷³

Afb. 2 Het kruissherenhotel is een mix van heden en verleden.

3.1.3.2 Architecten

Bij de verbouwing waren vier architecten betrokken. Het restauratiewerk werd gedaan door Rob Brouwer, een casco architect. Henk Vos was verantwoordelijk voor de nieuwe en moderne inrichting. Later is Ingo Maurer erbij gehaald die verantwoordelijk is geweest voor de koperen tunnel en de verlichting. En daarnaast is Wim Sneller gevraagd om de tuin vorm te geven.

3.1.3.3 Uitdagingen tijdens de verbouwing

Doordat het gebouw al decennialang niet meer in gebruik is geweest als kerk, stond het leeg ten tijde van de verbouwing. Hierdoor is er geen sprake geweest van conflicten tussen een religieuze gemeente en de Oostwegel Collection rondom het verwijderen of behouden van religieuze elementen die op dat moment nog aanwezig waren. Volgens Kockelkoren was het moderniseren van

⁷⁰ G. Coerts, *Limburgse Toppers: Ondernemers met lef* (Maastricht 2008) 115.

⁷¹ <http://www.chateauhotels.nl/kruissherenhotel-maastricht/extra/over-kruissherenhotel>, 02-04-2016.

⁷² Keyser-Schuurman, *Het kruissherenklooster*, 12-20.

⁷³ <http://www.chateauhotels.nl/kruissherenhotel-maastricht/extra/over-kruissherenhotel>, 02-04-2016.

het gebouw de grootste uitdaging, zodat de nieuwe functie optimaal tot zijn recht kon komen. Hierbij valt te denken aan het toepassen van hedendaagse techniek, zoals verwarmingselementen en voorzieningen voor geluidsdemping. Vanwege de doos-constructie is er echter minimale impact geweest op het gebouw, het monument. Dat de monumentenstatus conflict op kan leveren met de nieuwe functie, is vooral te zien bij de wijnbar. Daar is een opstap, omdat het altaar hoger lag dan de rest van de ruimte. Een dergelijke opstap is niet praktisch voor gasten die slecht ter been zijn of in een rolstoel zitten, waardoor het hotel hierdoor minder gastvrij oogt. Er is uiteindelijk besloten om er niets aan te veranderen, omdat een dergelijke ingreep in een monument te extreem zou zijn.

Afb. 3 Ingang met de koperen tunnel

Afb. 4 Wijnbar met opstapje

3.1.4 Doel

Kockelkoren was duidelijk in zijn opvatting dat het gebouw gezien kan worden als gewoon een gebouw en niet meer als kerk, omdat het al jaren geen religieuze functie meer heeft gehad. Hierdoor is de associatie van mensen met een kerk is niet meer terecht, ondanks dat het gebouw de vorm van een kerk heeft. Hij gaf aan dat de Oostwegel Collection zich er echter ook van bewust is dat het gebouw door velen nog wel gezien wordt als een kerk. De link met een kerk zal nooit weggaan in de gedachten van mensen, omdat die visueel aanwezig blijft. Gasten hebben bij hun bezoek de ervaring dat ze zich in een hotel in een kerk bevinden en niet slechts het idee dat het een voormalige kerk is geweest.

Met de kennis van die associatie hebben ze daarom gewerkt op verschillende manieren. Er is geprobeerd om niet compleet de aandacht van het gebouw weg te halen. Een bewuste keuze is gemaakt om niet voor maximale vloeroppervlakte te gaan, maar voor wat de 'gouden balans' werd genoemd. Kockelkoren noemt dat er "best wat meters ingeleverd mogen worden als dat het product ten goede komt". De beleving en uitstraling zouden hierdoor beter naar voren komen, "van boven naar beneden". Daarnaast geeft Kockelkoren aan dat het niet het idee was om de aandacht af te leiden van de religieuze geschiedenis, omdat er dan een complete metamorfose van het gebouw nodig was, zowel van binnen als van buiten. Er is echter ook niet bewust geprobeerd om de associatie met het kerkgebouw te versterken. Er is wat opgeknapt, maar niet intensief gerestaureerd. Het respectvol behandelen van het gebouw stond centraal, want "het heeft al veel meegemaakt en dat mag je laten zien", aldus Kockelkoren.

Er worden echter ook problemen ervaren aangaande de associatie van mensen met een kerk. Kockelkoren: "Waar het vroeger een verplichting was om naar de kerk te gaan, is het nu de uitdaging om mensen vrijwillig naar binnen te krijgen. De oplossing daarvoor is gevonden in de gouden tunnel die van buiten naar binnen loopt om mensen te trekken en nieuwsgierig te maken. Dit moet bij

mensen het 'wow-effect' opleveren, dat niet automatisch aanwezig is. De tunnel moet zorgen voor een gevoel van desillusie, zodat eenmaal binnen de aandacht meteen gevestigd is op de locatie en er sprake is van een sprakeloos gevoel." Dit 'wow-effect' is lastig te definiëren, maar moet volgens Kockelkoren niet gezien worden als een gevoel van overweldigd zijn, maar als een totaal plaatje dat klopt, een Gesamtz-kunstwerk. "Het moet nog steeds dat gevoel van rust uitstralen, dat intrinsiek bij een kerk hoort, maar het moet in de nieuwe functie geen doodse stilte meer zijn, omdat het idee gegeven moet worden dat er geleefd wordt."

Kockelkoren geeft aan dat op een bepaalde manier ook met een knipoog werd gekeken naar bepaald oud religieus gedachtegoed van de kerk. Vroeger was een kerkgebouw bedoeld om ontzag in te boezemen door overweldigend groot te zijn. Tegenwoordig kan je in het hotel toegang hebben tot alle lagen van de kerk, dus ook de bovenste laag die vroeger werd toegeschreven aan God. Met de lift kan je alle niveaus bezoeken en uiteindelijk uitzicht hebben op alle kanten van het gebouw, wat "gewoon grappig is". In de lift van het gebouw is op de bovenkant een afbeelding van wolken te zien, zodat je bijna letterlijk naar de hemel gaat. Op die manier wordt gespeeld met de vroegere functie van het gebouw.

3.1.4.1 Kennis- en projectenbank Herbestemming

Zoals eerder genoemd brengt Kockelkoren duidelijk zijn idee naar voren dat het gebouw geen kerk meer is, maar gewoon een gebouw. Dit is echter niet het beeld dat geschetst wordt wanneer op de site van het hotel gekeken wordt, zoals al eerder is beschreven, en ook niet wat op de site van kennis- en projectenbank Herbestemming naar voren komt. Daar staat dat het uitgangspunt is geweest dat "het cultuurhistorische verhaal van de plek volop benut moet worden, zodat de accommodatie een onmiskenbare eigen identiteit krijgt". Aandacht voor de geschiedenis van het gebouw is verweven met modern design, zodat een "designhotel tussen hemel en aarde" gecreëerd kon worden. Er is geprobeerd om "een balans te vinden tussen behoud en versterking van de cultuurhistorische kwaliteiten van het gebouw en de maatregelen die nodig zijn om de nieuwe functie te huisvesten".⁷⁴ Hoewel een dergelijk idee ook door Kockelkoren naar voren is gebracht, is de nadruk op het cultuurhistorische erfgoed een stuk sterker aanwezig in deze beschrijving dan in het verhaal van Kockelkoren.

Het idee om de geschiedenis te verwerken in de nieuwe functie is tot in de details doorgevoerd. Aan de kloostergangen, waar de hotelkamers zich voor een groot gedeelte bevinden, zijn nauwelijks aanpassingen gedaan, om "nadrukkelijk de soberheid van de kloosterarchitectuur en het kloosterleven te bewaren". Tevens is op het hang- en sluitwerk van elke kamerdeur een kruisje afgebeeld "dat de orde van de kruisheren symboliseert en ook de kleuren van het logo van het hotel, rood en wit, verwijzen naar deze orde".⁷⁵ Daarentegen is de inrichting van de kamers uiterst modern, hoewel in sommige kamers ook religieuze processies op de muren zijn afgebeeld.

⁷⁴ <http://www.kennisbankherbestemming.nu/projecten/kruisherhotel-in-maastricht>, 02-04-2016.

⁷⁵ Idem.

Afb. 5 De sobere kloostergang

Afb. 6 Religieuze processie op de slaapkamermuur

3.1.5 Ervaring van bezoekers

De reacties van gasten en bezoekers waren overwegend positief zegt Kockelkoren. “Bezoekers en toeristen ervaren een beleving van overweldiging, omdat niet alles in een keer in je opgenomen kan worden, dus weer dat ‘wow-effect’. Helemaal in het begin vonden mensen het nog wel lastig, maar er is al vrij snel een gevoel van noodzaak gekomen. Iedereen is zich er van bewust dat voor het voortbestaan van het gebouw een andere bestemming nodig is. Wat hierbij verschil maakt is ten eerste dat er bij mensen niet een bewuste herinnering aan het gebouw als kerk aanwezig is. Ten tweede zijn er in Maastricht meer kerken met een commerciële functie, zoals een discotheek, een fietsenstalling en een fitness centrum. Vandaar dat deze functie gezien wordt als behoud van de kerk en zo zien wij onszelf ook: als een schakel in een hele tijdsketting. Natuurlijk is er zo’n 2 á 3 procent van de bezoekers die minder tevreden is. Dit zijn vaak oudere mensen met een mening die terug gaat op het oude katholieke gedachtegoed dat een kerk een religieuze functie moet hebben en geen commerciële functie. Dit is echter een minderheid.”

De recensies die achtergelaten worden op de eigen Facebookpagina en op websites waar hotels geboekt kunnen worden, beamen het beeld dat door Kockelkoren wordt geschetst. Diegenen die het prijzige hotel of restaurant kunnen betalen, waarderen de mix tussen vroeger en nu, authentiek en modern. Met een 4,6/5 op de eigen Facebookpagina en een 8,6/10 op de website booking.com, blijkt dat de visie die het Kruisherhotel uit wil stralen, overkomt en gewaardeerd wordt door gasten en bezoekers. Als pluspunten worden bij vrijwel elke recensie het gebouw en de ambiance genoemd. Zo wordt het gezien als een “mooi staaltje herbesteden” en komt bij een aantal gasten zelfs de oude functie nog naar voren in de “mystic atmosphere”.⁷⁶ De gemiddelde review geeft dit beeld: “Prachtig hoe de ruimte is gebruikt en historische delen in tact zijn gelaten in een uitermate rustgevende design inrichting”.⁷⁷

⁷⁶ <https://www.facebook.com/kruisherhotel/reviews/>, 02-04-2016.

⁷⁷ https://www.booking.com/hotel/nl/kruisherhotel.nl.html?label=gen173bo-1DCAQoggJCC2hvdGVsXzExMjMySDNYA2ipAYgBAZgBHLgBDMgBDNgBA-gBAfgBA5ICAXmYAgKoAgM;sid=9c92508b571b55ab7e8413c2e2d487d1;dcid=12;dest_id=-2149006;dest_type=city;dist=0;room1=A%2CA;sb_price_type=total;srfid=2baf24fa101c94dee9a28e2bdaf20e8b7ce24f2fx1;type=total;ucfs=1&, 02-04-2016.

3.2 Laurenskerk Rotterdam

3.2.1 Inleiding

De Laurenskerk presenteert zichzelf op dit moment als een multifunctionele ruimte waar plaats is voor maatschappij en cultuur, zoals concerten en feesten. Daarnaast kent de ruimte een museale inrichting met de permanente tentoonstelling 'Een monument vol verhalen'. Bijzonder aan deze locatie is dat de kerk nog als religieuze ruimte in gebruik is, aangezien de Hervormde Gemeente Rotterdam daar haar diensten op zon- en feestdagen houdt.

De permanente tentoonstelling is toegankelijk voor alle bezoekers na betaling van een kleine toeslag. Bij een hogere bijdrage kan gebruik gemaakt worden van de audio-guide. Dit is een boek met achtergrond informatie over de tentoonstelling waarmee via een audio systeem geluisterd kan worden naar 84 verhalen die in de tentoonstelling verstopt zitten. Deze verhalen vormen de basis van de tentoonstelling en worden geïllustreerd met de kunstwerken die te zien zijn. Zonder audio-guide is de tentoonstelling daardoor minder goed te begrijpen. Op de site wordt de tentoonstelling aangeprezen met de tekst dat "de verhalen en plekken authentiek zijn, maar de ensceneringen, de ingezette media en veel van de objecten zijn van nu".⁷⁸

In de volgende paragraaf is gebruik gemaakt van het interview dat is gehouden met Frank Migchielsen, directeur van de stichting Laurenskerk. Deze stichting houdt zich bezig met het behoud van de kerk.

Afb. 7 De Laurenskerk in Rotterdam

⁷⁸ <http://www.laurenskerkrotterdam.nl/museum/home/>, 03-04-2016.

3.2.2 Geschiedenis

De Laurenskerk is gebouwd tussen circa 1449 en 1525 en heeft eeuwenlang een cruciale rol gespeeld in Rotterdam, zowel als 'hoofdkerk' als ook in het sociale leven van de stad. Tijdens de Reformatie werd de Laurenskerk een protestantse kerk, maar een beeldenstorm is uitgebleven.⁷⁹ Na de Tweede Wereldoorlog en het bombardement op Rotterdam was er weinig over van de Laurenskerk. Hoewel het gebouw zelf niet door het bombardement geraakt is, heeft een brand het houten constructiewerk vernield, waardoor de steunpilaren omgevallen zijn en de vloer beschadigd is geraakt. Slechts de buitenmuren en de toren stonden nog overeind en verder zijn er een aantal grafzerken, twee praalgraven en het koorhek bewaard gebleven. Na vele debatten is besloten om de kerk niet als ruïne en herdenkingsplek te laten staan, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de Gedächtniskirche in Duitsland, maar om deze te herbouwen. Daarbij is gekeken naar een meer katholieke indeling, waardoor het koorhek verplaatst is en aan de zijkant koorbanken zijn toegevoegd.

Na de Tweede Wereldoorlog bestond de bijzondere situatie dat er geen orgel is overgeleverd vanuit de periode voor de oorlog. Er is gekozen om niet één, maar vier orgels in de kerk te laten plaatsen, allemaal gemaakt door dezelfde orgelbouwers, waarvan het hoofdorgel het grootste van Europa is. Het hoofdorgel is een geheel nieuw ontwerp geworden, naar historisch voorbeeld. De drie andere orgels hebben een authentieke orgelkas uit andere kerkgebouwen.

Vanwege teruglopend kerkbezoek en de daarmee gepaarde lagere inkomsten en dreigende financiële problemen, is de kerk in 1989 overgedragen van de Hervormde Gemeente Rotterdam aan de stichting Grote of Sint-Laurenskerk.

Afb. 8 Het middenschip is niet gebruikt voor de tentoonstelling, zodat daar andere activiteiten plaats kunnen vinden

3.2.3 Verbouwing

Nadat de kerk is herbouwd na de Tweede Wereldoorlog was het een probleem dat er weinig te zien was in de kerk. Het gehele interieur was wit waardoor bezoekers niet bleven hangen in het gebouw, maar na een korte blik weer weg gingen. "Het gebouw vertelde in feite zijn eigen geschiedenis niet meer", zegt Migchielsen. "Bij vrijwel elk middeleeuws kerkgebouw in Europa valt de geschiedenis zo

⁷⁹ Stichting Laurenskerk, *De Laurenskerk; een moment met toekomst* (Rotterdam 2005) 6.

ongeveer van de muren af, daar kan je het verhaal vertellen aan de onderdelen die zijn aangebracht in de loop van de eeuwen en hoef je niks meer aan toe te voegen.” Dit was in de Laurenskerk niet meer het geval, vandaar dat er gekozen is om op een andere manier het gebouw zijn geschiedenis te laten vertellen, namelijk door middel van een tentoonstelling. Deze tentoonstelling is geopend in 2010.

De totstandkoming van deze tentoonstelling heeft behoorlijk wat voeten in de aarde gehad, aldus Migchielsen. Het grootste punt van discussie was de rol die de welstandscommissie zou spelen. Vanuit de stichting Laurenskerk was het idee dat er een tentoonstelling zou komen waardoor alleen elementen in de kerk geplaatst zouden worden die weer weggehaald konden worden. Volgens de stichting zou dat niet onder herbestemming vallen. De welstandscommissie zag de veranderingen in het gebouw echter wel als herbestemming en wilde een stem in het geheel krijgen. Dit is uiteindelijk ook gebeurd waardoor het eindresultaat anders is dan hetgeen de stichting voor ogen had. Een voorbeeld hiervan is de nis aan de achterkant van het kerkgebouw, waar in het kader van de tentoonstelling het thema ‘feestdagen’ centraal staat. Het idee was dat er een soort adventskalender zou komen met 40 feestdagen van verschillende religies verspreid over het gehele jaar. Zo zou de multiculturaliteit van Rotterdam tentoongesteld kunnen worden. Monumentenzorg vond dit echter teveel inbreuk doen op de architectuur van de kerk, waardoor er gekozen is om 13 tabernakels te maken.

Afb. 9 De tabernakels achterin de kerk

3.2.3.1 De tentoonstelling

De tentoonstelling is opgebouwd in de nissen waardoor het middenschip vrij kon blijven voor kerkdiensten en andere (culturele) activiteiten. In elke nis staat een thema centraal met als overkoepelend doel om de geschiedenis van het kerkgebouw en de stad Rotterdam naar voren te brengen. Het idee dat de Laurenskerk het centrum van Rotterdam is geweest – en nog steeds sterk met de stad geassocieerd kan worden – is belangrijk voor de stichting en voor de tentoonstelling. Thema's die in de tentoonstelling centraal staan zijn onder andere Erasmus, heiligenbeelden, (hedendaagse) devotie, leven en dood, barmhartigheid en zending. Al deze thema's zijn op een moderne manier uitgebeeld met behulp van verhalen. Zo is het thema barmhartigheid uitgebeeld door middel van een fotoserie waar vrijwilligers die werken in gevangenissen, ziekenhuizen etc. centraal staan. Wanneer er gebruik wordt gemaakt van de audiotour is het mogelijk om bij elk thema de bijbehorende verhalen te horen.

Afb. 10 In elk van de nissen is een gedeelte van de tentoonstelling te vinden

3.2.3.2 Architecten

Herman Kossmann, van Kossmann.DeJong architecten, is de ontwerper en vormgever van de tentoonstelling en heeft deze uiteindelijk gerealiseerd. Hij is als ontwerper bij dit project betrokken geraakt nadat Marlite Halbertsma, hoogleraar Kunstgeschiedenis uit Rotterdam, hem aanbevolen had als conceptdenker. Vanwege de afwezigheid van authentieke elementen werd de focus van de nieuwe tentoonstelling gelegd op concepten en verhalen. Het ontbreken van authentieke elementen was echter ook een kracht, omdat daardoor de nissen gemakkelijk in gebruik genomen konden worden voor een tentoonstelling, zonder dat daardoor historische elementen geweld aan gedaan werden, zegt Migchielsen.

Kossmann geeft op de eigen site van het architectenbureau aan dat verhalen inderdaad centraal staan in de tentoonstelling. “Het is een eigentijdse multimediale presentatie geworden die recht doet aan het gebouw. Met de inrichting is een nieuwe laag aan de sobere wederopbouw-architectuur van de kerk toegevoegd. Het is geen tentoonstelling in de ruimte geworden, maar de ruimte werd de tentoonstelling. De kapellen nodigen uit tot vragen, het audioboek geeft inspirerende antwoorden met suggesties en verhalen.”⁸⁰

3.2.4 Sentiment rondom de herbestemming

Herbestemming is hier niet de goede term, aldus Migchielsen, aangezien het gebouw zijn religieuze functie heeft behouden. “Het doel achter de multifunctionaliteit van het gebouw is behoud en het laten zien van de geschiedenis van het gebouw. Hierbij was een goede samenwerking van alle betrokken partijen van centraal belang. De samenwerking met de geloofsgemeenschappen die nog actief bleven in de kerk is daarbij goed verlopen.” Migchielsen geeft aan dat in eerste instantie terughoudend werd gereageerd vanuit de religieuze gemeentes op de stichting en de ideeën die op tafel kwamen te liggen. Uiteindelijk is toenadering gevonden rondom het gezamenlijke idee van mensen naar de kerk trekken, op welke manier dan ook.

De kerk zou moeten functioneren als “een open huis” voor zowel Rotterdammers als andere bezoekers. Migchielsen zegt dat hierbij bepaalde ideeën sterker gewaardeerd werden dan anderen. Orgelconcerten met een religieus thema sloten beter aan bij de religieuze achtergrond van het gebouw dan diners. Uiteindelijk is echter voor alle partijen duidelijk geworden dat een breed scala aan activiteiten nodig is voor het voortbestaan van het gebouw. Religieuze motieven hebben zowel bij de besturen als bij de leden van de gemeentes een rol gespeeld, zegt Migchielsen. “Langzaam

⁸⁰ <http://www.kossmanndejong.nl/project/de-laurenkerk-een-monument-vol-verhalen/>, 03-04-2016.

maar zeker heeft echter de visie terrein gewonnen dat hervormingen nodig waren om de kerk te kunnen blijven betalen.”

3.2.5 Doel

Hoewel er genoeg middeleeuwse kerken in Nederland bestaan waar de geschiedenis van af te lezen is, bestaat er in Rotterdam maar één gebouw dat uit de middeleeuwen stamt, namelijk de Laurenskerk. Vandaar dat de stichting ervoor heeft gekozen de geschiedenis weer te laten zien. “De eerste gedachte was om de kerk te reconstrueren, maar dan zou dat discussie opleveren naar welke tijd dat zou moeten: naar de katholieke tijd? De 15de eeuw? Of 16de-eeuws? Maar dat zou geen toegevoegde waarde meer hebben, omdat alles nep wordt wat erin komt”, zo verwoordt Migchielsen het sentiment van de stichting en de gemeente Rotterdam. Naast die overweging was er ook nog het feit dat een reconstructie niets toe zou voegen aan het Nederlandse landschap, omdat er nog genoeg authentieke middeleeuwse kerkgebouwen bestaan. Wederom wordt door Migchielsen benadrukt dat in Rotterdam maar één middeleeuwse kerkgebouw is en dat die kerk het eigen verhaal op een “Rotterdamse manier” moet vertellen. Dat is het idee achter de tentoonstelling: Het verhaal van de kerk op een begrijpelijke manier vertellen en de mensen die de kerk binnenlopen ook in de kerk houden.

Migchielsen: “Het Rotterdamse komt naar voren doordat het gebouw een symbool is van de wederopbouw. Het is het enige gebouw uit de middeleeuwen dat weer is opgebouwd na de oorlog en de stichting ziet het dus als de serieuze taak van het gebouw om het verhaal van het verleden te vertellen.” Binnenkort komen er bijvoorbeeld elf gerestaureerde grafzerken vlakbij de ingang te staan. Dat zijn allemaal grafzerken van rijke Rotterdammers, waar vele verhalen over te vertellen zijn die terug te voeren zijn op de stad.

Migchielsen legt uit dat elke kerk anders is, ook voor bezoekers. “Het is altijd een indrukwekkende ruimte, maar wat er daarna te zien is, verschilt per kerkgebouw. Ook hier ervaren de mensen nog steeds dat idee van een kerk en het indrukwekkende. Er is echter ook altijd de associatie met de stad, hoewel er geen sprake is van glas, beton en metaal, wat in de rest van Rotterdam wel het geval is. Er is een ‘wow-gevoel’, zowel bij Rotterdammers, als bij de andere bezoekers.”

De opvulling van de lege witte muren had ook commercieel nut. De klanten die naar concerten en feesten komen, waarderen de invulling enorm, zegt Migchielsen. Tijdens de pauze van een concert lopen mensen nu rond en is er daadwerkelijk iets te zien. Dat geeft in één keer een sfeer aan de ruimte die voor de komst van de tentoonstelling op kunstmatige manieren gezocht moest worden. “Het is dus niet alleen voor de bezoeker, maar het werkt op alle fronten. Er is niemand die zegt dat het voor een bepaalde groep ongeschikt is”, vat Migchielsen samen.

Hoewel de tentoonstelling in eerste instantie slechts bedoeld was om 15 jaar aanwezig te zijn, ziet Migchielsen nu aspecten die “absoluut gaan blijven”, zoals de kaarsjeskapel. Het vertellen van de geschiedenis zal ook blijven. Het is mogelijk dat de verhalen op een gegeven moment op een andere manier verteld zullen worden, bijvoorbeeld met behulp van andere technologie of door een ander publiek aan te spreken zoals scholen en studenten. De toegankelijkheid van het gebouw voor iedereen zal echter centraal blijven staan.

3.2.6 Ervaring van bezoekers

Waar vroeger bezoekers slechts vluchtig een blik wierpen op het interieur van de kerk, blijven ze nu rondlopen. Dit laat zien dat het huidige interieur meer aanspreekt dan het vroegere sobere interieur,

aldus Migchielsen. Het lastige punt heeft betrekking op de audiotour die centraal staat in de tentoonstelling, maar die door slechts weinig gebruikt wordt. “Hierdoor begrijpen bezoekers de tentoonstelling niet, aangezien de verhalen in de audio-guide centraal staan in de tentoonstelling. Het is geen toevoeging, zoals in veel musea het geval is. De mensen die wel gebruik maken van de audio-guide zijn vaak dolenthousiast. Wanneer mensen zonder verwachtingen binnenkomen, ervaren ze vrijwel meteen het ‘wow-effect’, maar pas wanneer ze rondlopen, ervaren ze hoe bijzonder het gebouw en de geschiedenis is.”

In het gastenboek staan vele ervaringen die het verhaal van Migchielsen ondersteunen. Zo wordt de audiotour ‘fenomenaal’ genoemd, schrijven mensen dat ze terugkomen vanwege de bijzondere sfeer en noemen ze het gebouw en de tentoonstelling prachtig. Daarnaast schrijven verschillende bezoekers dat de religieuze sfeer voelbaar is, waarbij een bezoeker schreef dat “het wezen van de kerkgemeente voelbaar is door de nissen”. Over de herindeling van de kerk als multifunctioneel centrum schrijft een Brits koppel dat een dergelijke onderneming in hun land niet mogelijk zou zijn, ondanks de claims van kerken dat ze toegankelijk voor een ieder zijn.

3.3 Remonstrantse kerk Groningen

3.3.1 Inleiding

De Remonstrantse kerk wordt op dit moment door twee partijen gebruikt: de Remonstrantse gemeente gebruikt het gebouw als kerk en de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) gebruikt het gebouw als kantoor- en activiteitenruimte. Voor de Remonstrantse gemeente werd het onderhouden van de kerk een steeds grotere uitdaging, vanwege de vergrijzing en het verminderde gebruik van de kerk, vandaar dat de kerk overgedragen is aan de SOGK voor het symbolische bedrag van 1 euro.⁸¹

In dit hoofdstuk komt de informatie voornamelijk uit het interview dat is gehouden met Peter Breukink, directeur van de Stichting Oude Groninger Kerken.

3.3.2 Geschiedenis

In 1882 is besloten tot de bouw van een eigen kerkgebouw voor de Remonstrantse gemeente in Groningen naar aanleiding van het uittreden van een aantal lidmaten uit de Nederlandse Hervormde kerk. Het ontwerp voor het kerkgebouw kwam van architect H. Raemaker. In de jaren daarna is een aantal keer onderhoud geweest aan het interieur en exterieur, zoals in 1988 en 1999. Sinds de bouw heeft het kerkgebouw altijd gefunctioneerd als kerkruimte voor de Remonstrantse gemeente van Groningen.⁸²

⁸¹ <http://www.kennisbankherbestemming.nu/projecten/remonstrantse-kerk-groningen>, 04-10-2016.

⁸² <http://fleximap.groningen.nl/gnmaps/monumenten/>, 05-10-2016.

Afb. 11 Remonstrantse kerk in Groningen met de moderne aanbouw

3.3.3 Overdracht/samenwerking

De symbolische overdracht van de kerk was het begin van een symbiose tussen de Remonstrantse gemeente en de stichting, aldus Breukink. Volgens hem is vanaf het begin een goede verstandshouding geweest tussen de SOGK en de Remonstranten. Tijdens de zoektocht naar een nieuw onderkomen voor de stichting stuitte hij op de Remonstrantse kerk die op dat moment nog geen monument was. In eerste instantie opperde Breukink het idee dat de SOGK de kerk over zou nemen en mee zou zoeken naar een nieuw onderkomen voor de Remonstrantse gemeente dat beter zou passen bij hun teruglopende ledenaantal. Dit was voor de Remonstranten echter geen optie; de kerk was gebouwd als Remonstrantse kerk – als een van de weinige in Nederland – en ze wilden blijven zitten, desnoods totdat de Remonstrantse gemeente in Groningen niet meer zou bestaan. In samenspraak is toen gekeken of een aantal functies gecombineerd zouden kunnen worden en volgens Breukink was de insteek daarbij vanaf het begin positief, maar ook realistisch. Breukink: “Wij moesten een volwaardig kantoor kunnen zijn in de kerk en de kerk moest ook volwaardig kunnen functioneren in het kantoor. Dat was het uitgangspunt. Op het moment dat er sprake zou zijn van een compromis, we zouden gaan zoeken naar een soort compromis, dan kan de samenwerking niet doorgaan. We moesten allebei 100 procent ervan overtuigd zijn dat dit goed was en dat je hier blij bent dat dit gaat gebeuren, dat dit een goed resultaat zou worden, zodat beiden volwaardig zouden kunnen functioneren.” Uiteindelijk is dat gelukt, omdat ze oplossingsgericht met elkaar van start zijn gegaan, aldus Breukink. “De Remonstranten waren tevreden, aangezien de kerk nu 7 dagen open kon zijn en in gebruik kon blijven als functionerende kerk. Voor de SOGK was het prettig om in een kerk

te kunnen huizen en samen te werken met een religieuze gemeente voor wie alle onderwerpen bespreekbaar waren.”

3.3.4 Verbouwing

Dat de Remonstrantse kerk op het moment van verbouwing geen monument was, zorgde voor een unieke mogelijkheid. De SOGK had zelf ook een groot aantal kerken onder haar hoede die mogelijk konden dienen als kantoor. Vanwege het monumentale interieur en exterieur van elk van die kerkgebouwen, was dat echter geen optie. Breukink: “Daar kan je geen volwaardige kantoor in creëren. Dat zou altijd een compromis zijn geworden. Tenzij je moet gaan bijbouwen en het daar gaat realiseren. Maar hier konden we onze gang gaan. Het is natuurlijk helemaal op de kop gegaan om hier een volwaardig kantoor te maken en dat kon omdat er geen monumentaal interieur inzat. Dat was het allergrootste voordeel. De keuze was daardoor bepaald. Want het is bij herbestemming vaak een hele grote rem dat je de vraag stelt hoeveel van de monumentaliteit je gaat opofferen om een herbestemming te realiseren. Dat was hier niet het geval.”

Natuurlijk bracht de keuze voor een kerk in het algemeen – en de Remonstrantse kerk in het bijzonder – ook moeilijkheden met zich mee. Vooral de kerkelijke akoestiek was een lastig punt, omdat de wens vanuit beide partijen was dat zoveel mogelijk van de oorspronkelijke akoestiek gehandhaafd bleef. Het idee dat je in een kerk bent en niet in een zaaltje moest vooropstaan. Breukink geeft aan dat ze daar uiteindelijk te braaf mee zijn geweest en te bang voor het effect van grote veranderingen, waardoor er nu gordijnen hangen beneden, omdat het anders te kerkelijk is voor ander gebruik. Afgezien daarvan is hij blij met de uitkomst. “Het zou te gek zijn als we dit niet met trots hadden gepresenteerd. We zijn trots op de oplossingen die er zijn gevonden. Het gebouw heeft het karakter van een kerk behouden, zoveel mogelijk. Al is het natuurlijk helemaal anders geworden, helemaal gemoderniseerd, het heeft nog wel het karakter van een kerkruimte.”

3.3.4.1 Veranderingen

Vanwege het samengaan van religieuze en seculiere functies, zijn een aantal veranderingen doorgevoerd die deze samenwerking tot stand konden brengen. Er is een glazen toegangsgebouw gekomen – dat prominent zichtbaar is aan de buitenkant – waarin een nieuwe trap, een lift en toiletten zijn geplaatst. In de kennisbank Herbestemmingen staat beschreven welke veranderingen nog meer doorgevoerd zijn: “Het nieuwe trappenhuis heeft de scheiding tussen de toegang tot de kantoorruimten en de toegang tot de kerkzaal mogelijk gemaakt. De nieuwbouw is ovaal van vorm en bekleed met matglas dat is afgewerkt met houten stijlen. De aan de kerk gekoppelde kosterswoning is gerestaureerd tot de oorspronkelijke staat.”⁸³ Aangezien het interieur van het kerkgebouw al een aantal keer is gemoderniseerd, namelijk in de jaren '20 en de jaren '70 van de vorige eeuw, is het oorspronkelijke interieur nagenoeg verdwenen. Daardoor is er gekeken hoe de kerkzaal zo goed mogelijk het hart kon vormen van het gebouw. Daarbij is besloten om de kerkzaal zo sober mogelijk op te leveren, waarbij bijvoorbeeld de pilaren zijn verdwenen uit de kerk zelf en naar buiten zijn verplaatst. Op de galerijen rond de zaal zijn kantoorruimtes gerealiseerd voor de SOGK.

Breukink zelf noemt deze elementen niet wanneer gevraagd wordt naar de veranderingen die zijn doorgevoerd, maar geeft aan dat reversibiliteit belangrijk was, ook omdat dat aspect centraal staat bij de SOGK. Voor het gebruik kan dat lastig zijn, met bijvoorbeeld de houten vloeren die er liggen op de galerijen en die bedekt werden met tapijt. Hoewel tapijt niet altijd handig en mooi is,

⁸³ <http://www.kennisbankherbestemming.nu/projecten/remonstrantse-kerk-groningen>, 08-10-2016

was het nodig vanwege de geluidsoverlast die anders veroorzaakt zou worden. De veranderingen moesten reversibel zijn volgens Breukink, omdat het gaat om de manier waarop je met erfgoed omgaat. “Wij zijn maar een klein gedeelte in de geschiedenis. Een kleine schakel in het geheel. Wij zien dat juist het gebrek aan reversibiliteit voor ons op sommige plekken een probleem veroorzaakt. Door niet reversibel te werken, kun je de kennis en kunde die je hebt verzameld op een gegeven moment niet meer toepassen, want het is definitief weggehaald of veranderd. Daar moet je heel voorzichtig mee omgaan. Als iets geen kwaliteit heeft of heel slecht is gedaan is het anders, maar in principe moet je de volgende generatie de kans geven die wij ook graag willen om sommige dingen nog een keer te beschouwen en te kijken hoe je dingen aan de tijd aanpast zonder afbreuk te doen aan de historische kwaliteit.”

Afb. 12 Kantoorminuten boven in het kerkgebouw

3.3.4.2 Bewust onveranderde elementen

Zoals eerder benoemd, was het van belang dat de kerkruimte centraal zou blijven staan en dat zowel door middel van het exterieur als het interieur direct duidelijk zou zijn dat er sprake is van een kerkgebouw. Dat wordt door Breukink meteen genoemd als belangrijkste onveranderde element. Daarnaast is het orgel gebleven, aangezien dat nog gebruikt wordt tijdens de dienst. Datgene wat het meeste discussie heeft opgeleverd, is het kunstwerk dat door Breukink het ‘aandachtsstuk’ wordt genoemd en wat een prominente positie heeft op de plek waarachter het orgel zich bevindt. Dit kunstwerk stamt uit de jaren '60 en is gecreëerd met het idee dat een werk in de kerk zou hangen dat geen religieuze connotaties zou hebben. Op dat moment zag de Remonstrantse gemeente al in dat de kerk in de toekomst multifunctioneel gebruikt zou moeten worden, dus dan moet er iets zijn wat geen godsdienstige gevoelens oproept. Er was de mogelijkheid om dit ‘aandachtsstuk’ weg te halen en het orgelfont te reconstrueren, maar uiteindelijk heeft de Remonstrantse gemeente besloten om het te laten hangen, aangezien de leden er gehecht aan waren geraakt. Volgens Breukink is het een soort altaar geworden.

Hij geeft aan dat de vraag wat bewust is gebleven en wat weg is gehaald een lastige vraag is, aangezien het gebouw nog functioneert als kerk. Mocht dat niet het geval zijn geweest, is het volgens hem de vraag of dezelfde beslissingen zouden zijn genomen. “Dan zouden alle keuzes in ieder geval bij ons gelegen hebben en dan hadden we zelf intern na moeten gaan welk gedeelte van de kerkelijke geschiedenis zichtbaar moest blijven en wat niet. Dat zijn ingewikkelde vraagstukken, die al

vanaf het begin van het herbestemmen van religieuze gebouwen spelen en waar geen kant en klare antwoorden op zijn te vinden.”

Afb. 13 Het interieur met het 'aandachtsstuk'

3.3.4.3 Architect

De architect van de verbouwing en uitbreiding is Moriko Kira, geboren in Tokio en sinds begin jaren '90 werkzaam in Nederland. De belangrijkste reden dat er voor haar is gekozen, is omdat Jürgen Kooi, projectleider en bouwkundige, haar werk kende en wist dat zij sober kon bouwen. Breukink: "We wilden hier geen extravagant of zichzelf zeer sterk etalerend ontwerp. Het moest zich aanpassen aan deze situatie. Daarnaast hadden we in principe te weinig vloeroppervlakte om alles onder te brengen. Dus we hadden een architect nodig die zeer goed op kleine oppervlaktes slim dingen in elkaar kon zetten. En door haar Japanse achtergrond kon dat. Hier zijn heel slimme oplossingen gekozen. Op heel kleine oppervlakte zit alles erin. Er is geen vierkante meter onbenut, terwijl het wel ruimte ademt, je hebt niet het idee dat je in hokjes zit. Dat kon zij meesterlijk doen. Heel praktisch."

Op de vraag of het een probleem opleverde dat Moriko Kira zelf niet religieus is, zag Breukink daar vooral mogelijkheden. "Wij hebben allemaal vooropgestelde ideeën bij wat het is om een kerk te zijn. Dat was het mooie bij haar, dat ze nieuwsgierig daar naar was. Vonden de remonstranten eigenlijk ook fantastisch, want Kira stelde de dienst centraal. Ze vroeg wat de remonstranten wilden bereiken tijdens het bijeenkomen op zondag. Dat is een vraag die een Nederlandse architect niet zal stellen, want die heeft een beeld bij wat een dienst is. Dat had zij niet, dus zij stelde wel dat soort vragen. Daardoor moesten de remonstranten heel nauwkeurig omschrijven wat ze precies wilden als ze bijeen kwamen op zondag." Op de site van Moriko Kira wordt de essentie van de kerkzaal uiteindelijk beschreven als het gevoel van saamhorigheid. Dit werd het uitgangspunt van het ontwerp. "Het gaat hier over een bijzonder samenwonen van religieuze en seculiere functies. De zaal met kantooruimte. Deze twee werelden komen bijeen in de circulatieruimte tussen kantooruimte en zaal, die wordt gemarkeerd door de gestucte balustrade en de glazen scheidingswand met houten stijlen. De grote verandering van het kerkgebouw is ook aan de buitenkant zichtbaar, door het glazen toegangsgebouw, waarin een nieuwe trap, een lift en toiletten zijn geplaatst. Deze lichte aanbouw met houten stijlen staat naast de monumentale façade van het kerkgebouw als symbool voor de

toekomstgerichte dynamische verandering. Het resultaat is een bijzonder ensemble van traditie en vernieuwing.”⁸⁴

3.3.5 Doel

Naast het volwaardig kunnen functioneren als stichting en kerkgemeenschap, was er voor de SOGK nog een ander doel met deze herbestemming. Breukink: “Wij wilden een kerk die aansluit bij onze identiteit. Die identiteit is een organisatie voor de instandhouding van Groninger kerken. Alles dat in dit gebouw zit, vertegenwoordigt natuurlijk ook de manier waarop wij in onze andere kerken aan de gang gaan. Dit is ons vlaggenschip. Wat je bij andere kerken doet, moet je hier ook doen. Dus we hebben gezegd dat we de historische binnenruimte zoveel mogelijk intact wilden laten en wilden gaan voor reversibiliteit.” Wat hiernaast belangrijk was voor het behoud van de identiteit van de SOGK was een sobere inrichting. “Wij zijn een maatschappelijke organisatie met maatschappelijk draagvlak bestaande voornamelijk uit particulieren en organisaties die kritisch zijn en dat is natuurlijk ook gericht op besteding van onze gelden. In je uitingen en kantoororganisaties moet je je daarom zo sober mogelijk gedragen. Het moet goed zijn, goede kwaliteit, maar niemand kan ons verwijten dat we te luxe zijn, aan onszelf denken en het geld niet besteden aan de doelstelling waarvoor wij staan, dus die ingetogenheid moest zichtbaar zijn.” Daarnaast wilde de SOGK ook benaderbaar zijn voor iedereen, vandaar dat er gekozen is voor glas bij de kantoorruimtes. Dit representeert de transparantie die de SOGK zelf ook wil uitstralen.

3.3.6 Ervaring van bezoekers

De bezoekers van de Remonstrantse Kerk kunnen specifiek komen voor SOGK, zoals aannemers en werkeigenaren, maar kunnen ook toeristen zijn of mensen die iets willen organiseren in de kerk. Volgens Breukink hebben al deze categorieën bezoekers een positieve reactie op de inrichting. “Zonder overdrijven hebben wij nooit negatieve reacties gehad. Mensen snapten het concept. De behoefte om alles te laten zoals het is, niets meer te veranderen is de beste feedback. Het past ons als een jas en dat is blijkbaar ook zo voor de bezoeker. Die voelen dat schijnbaar ook.”

Breukink geeft aan dat de medewerkers wel even moesten wennen. “Van een gang met hokjes waar eventueel de deur dicht kan, ook al gebeurde dat eigenlijk nooit, tot dit. Maar dat hebben we met elkaar heel goed besproken. In het begin was dat lastig. Je hoort hier van alles terwijl je stilte bent gewend. Mensen vonden het vervelend dat je hoorde dat mensen beneden aan het lopen en opbouwen zijn, omdat je het niet gewend bent. Maar ik heb altijd gezegd dat we moeten doorzetten, want hiervoor hebben wij gekozen. Als het echt onwerkbaar wordt, dan moeten we het weer bekijken, maar laten we eerst gewoon even wennen. Nu hoor ik nooit meer gezeur, dus dat ging goed.”

3.4 Broederenkerk Zutphen

3.4.1 Inleiding

De Broederenkerk in Zutphen functioneert op dit moment als bibliotheek. Het heeft wel een aantal jaren geduurd voordat werd bepaald dat een bibliotheek gehuisvest zou worden in dit kerkgebouw. Het gebouw heeft in de jaren '80 tien jaar leeg gestaan voordat er een beslissing werd genomen over

⁸⁴ <http://www.morikokira.nl/nl/projecten/remonstrantse-kerk/>, 07-10-2016.

een nieuwe invulling. Begin jaren '80 besloot de gemeente dat de kloosterkerk herbestemd zal worden tot Openbare Bibliotheek, omdat de Openbare Bibliotheek te maken kreeg met ruimtegebrek. Deze werd in 1983 officieel geopend. Op dit moment behoort de Openbare Bibliotheek tot Graafschap Bibliotheken.

In dit hoofdstuk komt de informatie voornamelijk uit het interview dat met de huidige directeur van Graafschap Bibliotheken, Gerard Huis in 't Veld, gehouden is.

Afb. 14 De Broederkerk in Zutphen

3.4.2 Geschiedenis

De Broederkerk werd tussen 1306 en 1307 gebouwd als kloosterkerk van de Dominicanen. Deze kloosterorde had zich in 1288 in Zutphen gevestigd. Gravin Margaretha van Dampierre, echtgenote van de toenmalige graaf van Gelre, schonk de orde in 1293 een voormalig grafelijk terrein om een nieuw klooster te stichten. Het klooster heeft als zodanig gefunctioneerd tot het einde van de 16de eeuw. In de eeuwen daarna zijn de gebouwen voor uiteenlopende doeleinden gebruikt, zoals opslagruimte, kazerne en schoolgebouw. Het kerkgebouw is met tussenpozen tot 1972 als kerk voor verschillende kerkelijke functies gebruikt.⁸⁵

3.4.3 Verbouwing

Met betrekking tot de verbouwing van de Broederkerk zijn er drie tijdsperiodes van belang. De eerste periode is de initiële herbestemming in 1983 tot bibliotheek. Dit was één van de eerste herbestemmingen van kerken in Nederland en op dat moment was de regelgeving rondom het herbestemmen van religieus erfgoed nog niet zo ver ontwikkeld als dat het op dit moment is. Hierdoor zijn er veranderingen doorgevoerd in het interieur die in de huidige tijd niet meer mogelijk

⁸⁵ [http://historie.raad.zutphen.nl/zutphen/incontact/productie/basis/ic_webgen.nsf/pages/_09DE4DE563E6F9D5C1257A5B003176AC/\\$file/Broederenklooster%20-%20Structuurplan.pdf](http://historie.raad.zutphen.nl/zutphen/incontact/productie/basis/ic_webgen.nsf/pages/_09DE4DE563E6F9D5C1257A5B003176AC/$file/Broederenklooster%20-%20Structuurplan.pdf), BiermanHenketarchitecten, 'Broederenklooster Zutphen structuurplan', 27-06-2017

zouden zijn. De kerk is op dat moment gestript van bijna al haar religieuze elementen en kaal opgeleverd. Een dergelijke rigoureuze aanpak zou tegenwoordig niet meer goedgekeurd worden door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zo geeft Huis in 't Veld aan. Aangezien er naar aanleiding van deze verbouwing problemen met het gebouw en het interieur zijn opgetreden, bleek het nodig om eind jaren '90 een restauratie en herinrichting van het gebouw in gang te zetten, wat de tweede belangrijke periode is geweest. Als laatste zal er de komende jaren waarschijnlijk weer een verbouwing aankomen. Al deze tijdsperiodes zullen afzonderlijk van elkaar behandeld worden, omdat verschillende personen en instanties verantwoordelijk waren voor de initiële herbestemming, de herinrichting van een aantal jaren later en de komende verbouwing.

3.4.3.1 Herbestemming 1983

De initiële herbestemming heeft voor pittige discussie gezorgd binnen de gemeenteraad van Zutphen over wat er met een leegstaande kerk gedaan mocht worden. Zoals gezegd was de regelgeving rondom herbestemmen nog niet zo scherp geformuleerd op dat moment, waardoor de gemeente Zutphen veel vrijheid had. Toen het Wijnhuisfonds een herbestemming als bibliotheek voorstelde, ging de gemeente daar in eerste instantie niet op in.⁸⁶ Uiteindelijk heeft een PvdA wethouder volgehouden en de gemeenteraad overtuigd van het plan. Volgens Huis in 't Veld was het sentiment onder bezorgde raadsleden en dominees dat een bibliotheek beter zou zijn dan andere bestemmingen, zoals een tapijthandel. De gemeenteraad heeft zich tijdens het gehele proces van herbestemmen met alle details bezig gehouden. Huis in 't Veld zegt dat het ondenkbaar is dat een gemeenteraad tegenwoordig nog zoveel invloed uit zou kunnen oefenen.

De verbouwing van 1983 is rigoureuus geweest. Hoewel Huis in 't Veld op dat moment nog geen directeur was en zich niet heeft bezig gehouden met die herbestemming, kent hij foto's waarop te zien is dat er bulldozers in de kerk stonden. De kerk is uiteindelijk helemaal kaal opgeleverd. Het gebouw stond er nog en de ornamenten aan het gebouw ook, maar voor de rest is alles dat met de eredienst en de kerk te maken had uit het gebouw verdwenen. Belangrijke elementen zoals het doopvont en het orgel zijn daarbij ook weggehaald of naar een andere locatie gegaan. Dit heeft waarschijnlijk te maken met praktische redenen, aldus Huis in 't Veld: "Als er kerkenbanken in een gebouw blijven staan dan kan je de ruimte niet meer gebruiken als bibliotheek."

Tijdens de bouwhistorische analyse van het gebouw uit 2011 staat beschreven dat er inderdaad veel is weggehaald tijdens deze herbestemming. Oude zerken uit het koor zijn verwijderd en slechts een deel daarvan is bewaard in de kruipruimtes onder de grotendeels herbouwde kloostergang aan de noordzijde. Daarnaast staat in de analyse beschreven dat een van de zijbeuken, "waarvan tijdens de werkzaamheden maar een klein restant oud werk behouden blijft, wordt ingedeeld in kantoren en krijgt samen met de Noorder zijbeuk een nieuwe kapconstructie. In de kerk wordt een nieuwe betonvloer met vloerverwarming ingebracht. Het grote spitsboogvenster in de westgevel wordt geopend. Uiteraard is het gehele hervormde meubilair en het orgel uit de kerk verwijderd. De wanden, bogen, colonetten en ribben krijgen dan hun huidige afwerking door middel van een dunne vernislaag, in wit en zandsteenkleur afgewerkt."⁸⁷

⁸⁶ Monumenten adviesbureau, *Bouwhistorische analyse en waardebeoordeling Broederen klooster* (Zutphen 2011) 39.

⁸⁷ Idem.

Afb. 15 De ingang met de entresol

3.4.3.2 Herinrichting 1997

De restauratie en herinrichting van 1997 heeft Huis in 't Veld overzien en begeleid, omdat hij toen net aangesteld was als directeur van de Graafschap Bibliotheken. Hij geeft aan dat de herinrichting pas in 1997 plaats heeft gevonden, omdat daar in 1983 absoluut geen geld voor was. "Toen is er vooral oud spul mee gegaan. Er is later wel iets bijgekomen, maar er is toen vooral werk van gemaakt om ervoor te zorgen dat we een flink aantal jaar zouden kunnen sparen om herinrichting mogelijk te maken. Uiteindelijk bleek er nog niet voldoende geld te zijn, dus we hebben via leningen en vele sponsoracties de middelen bij elkaar gekregen om het plan uit te voeren." Daarbij is er een plan gemaakt waarbij er eerst restauratiewerkzaamheden plaats zouden vinden aan het dak en het interieur en daarna een herinrichting. Opvallend is dat er bij deze herinrichting meer partijen betrokken waren dan in 1983, hoewel het proces in 1997 nog niet zo intensief was als herinrichtingen op dit moment zijn. Zo was de gemeente betrokken als opdrachtgever voor de restauratie en was de Graafschap Bibliotheken betrokken als opdrachtgever voor de herinrichting van de bibliotheek. Waar op dit moment echter de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed door middel van de welstandscommissie een nadrukkelijke rol speelt, was toen vooral de gemeente intensief betrokken bij het proces. Huis in 't Veld: "Toentertijd was de restauratie meer leidend en kwam de herinrichting daarna, waardoor vooral de gemeente belangrijk was. Maar het kan ook heel goed zijn dat er toen nog minder aandacht was voor religieus erfgoed en wat ermee gebeurt en dat het een waarde op zich heeft dan dat op dit moment het geval is."

3.4.3.2.1 Veranderingen

Structureel onderhoud aan het gebouw stond centraal, zoals het vervangen van het dak en het versterken van het gebouw. Daarnaast zijn de plafondschilderingen bijgewerkt. Dat was in de jaren '50 al gedaan, maar in 1997 zijn ze weer beter zichtbaar gemaakt. Over die schilderingen is nog gediscussieerd, aangezien ze niet ouder zijn dan de 17de of 18de eeuw en verschillende keren zijn gerestaureerd wat niet altijd even goed gegaan is. Nu zouden ze weer een extra laag krijgen wat de kwaliteit van de schilderingen niet ten goede zou komen. Huis in 't Veld geeft aan dat er door historici dus getwijfeld wordt aan de waarde die de schilderingen hebben. "Het is niet meer de meest originele staat. Er is wel geprobeerd om het naar die staat terug te brengen, terug te restaureren,

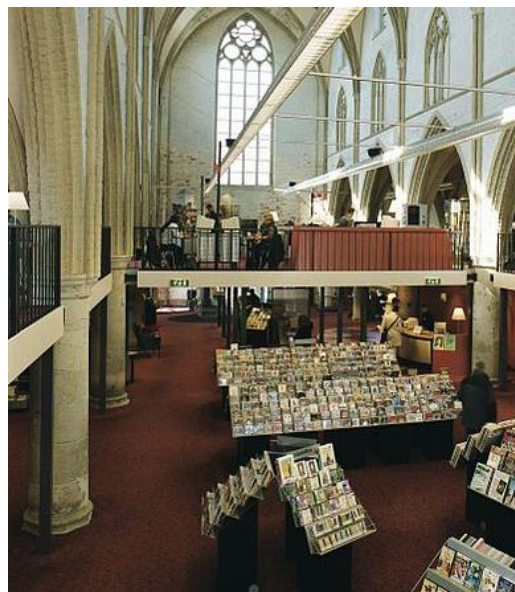
maar wat je ziet is niet origineel. Die twijfel is er altijd, maar het roept wel een bepaalde sfeer uit die tijd op.”

Hoewel de herinrichting geen grote veranderingen heeft opgeleverd, zijn er wel een aantal elementen aangepast. Er is gekeken naar veranderingen van kleurgebruik en het toevoegen van een stuk aan de entresol. Daarnaast is er gekeken of er iets gedaan zou moeten worden met de oude kapotte grafzerken die onder het gebouw liggen. Uiteindelijk is er voor gekozen om die niet naar boven te halen, maar te laten liggen. Een aantal staat nu bij het museum in de tuin. Er ligt ook geen bijzondere vloer in de kerk waar allerlei graven ingemetseld zijn, want dat zou problematisch zijn voor het gebruikersgemak.

Er is vooral gewerkt volgens het principe ‘leiden en verleiden’; er is op de voorgrond een presentatie en daarachter een verdieping van die presentatie. Vanwege de nissen in de kerk kon dat gemakkelijk. In die nissen kon de verdieping en daarvoor verrijdbare kleine kasten met wisselende collecties. Huis in ’t Veld geeft aan dat oorspronkelijk het idee was dat er intensiever gebruik van de pilaren, nissen en muren gemaakt werd, zodat daar verrassingselementen gecreëerd konden worden. Hierdoor zou het midden vrij komen voor wisselende activiteiten. Dat is in de praktijk niet zo ver doorgevoerd als gepland, hoewel alles wat in het midden staat wel te verrijden is en in een kwartier leeggemaakt kan worden voor activiteiten. Dat gebeurt ook, alleen kost het opzetten relatief veel tijd, waardoor Huis in ’t Veld vindt dat er te weinig aangeboden wordt. Dat zou met de komende verbouwing veranderd moeten worden. Uiteindelijk kan er gezegd worden dat er meer sprake is geweest van noodzakelijk behoud, dan dat er heel specifieke elementen zijn verbeterd of aangepast.

Afb. 16 Plafondschilderingen⁸⁸

Afb. 17 Het gehele middengedeelte is vrij te maken

3.4.3.2.2 Architect

De herinrichting is destijds gedaan door Wim Lafeber. Hij was vooral bekend door de herinrichting van boekhandels, zoals boekhandel Donner in Rotterdam. Huis in ’t Veld geeft aan dat Lafeber de beste visie had om de juiste integratie en combinatie van kerk en bibliotheek neer te leggen. In

⁸⁸ De afbeeldingen zijn voor het grootste gedeelte Dominicaasne eiligen en familiewapens van vooraanstaande Zutphense families.

gesprekken gaf Lafeber aan dat hij in staat is om de bibliotheek-gedachte verder te versterken, maar tegelijkertijd ook het gebouw een extra impuls te geven. Hierbij zou dus zowel het erfgoed als de beleving van het erfgoed versterkt worden. Door zijn enthousiaste verhaal werd ook de gemeente, die daarvoor nog wat terughoudend was omdat ze bang waren dat het erfgoed aangetast werd, overtuigd. Het was het idee van Lafeber om te kiezen voor het hiervoor genoemde 'leiden verleiden'; verrassen met datgene wat in zicht staat en de verdieping en daadwerkelijke collectie daarachter.

3.4.3.3 Komende verbouwing

De plannen voor de komende verbouwing zijn nog niet helemaal rond, omdat er nog geen consensus is tussen de Graafschap Bibliotheken, de gemeenteraad, de bevolking en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het eerste plan had betrekking op het verbinden van het Broederenklooster met de kerk en dan een hofje te creëren met musea, horecagelegenheden en de bibliotheek. Dat plan kon niet doorgaan, vanwege onwil bij de inwoners van Zutphen. Daarna kwam er een alternatief plan op tafel waarbij de bibliotheek zou blijven en waarbij het museum uit het Broederenklooster zou vertrekken naar de Walburgkerk, omdat er in het klooster veel achterstallig onderhoud is. Daar zou dan een nieuw cultuurcluster ontstaan met kerk, museum en archeologie. Dit heeft als gevolg dat het klooster leeg komt te staan en er is bij de provincie en gemeente een plan ingediend om daar een nieuwe bestemming aan te geven. Er zou een nieuw activiteitencentrum moeten komen met beeld en geluid, met nauwe banden met de bibliotheek. Dit wilde de gemeente niet subsidiëren, omdat het idee bestond dat er dan geld voornamelijk naar de kerk zou gaan, in plaats van naar het klooster. Nu is een andere kwartiermaker bezig om een nieuw businessplan te bedenken voor het klooster, waarbij een samenwerking tussen klooster en kerk wel centraal zou moeten staan.

3.4.3.3.1 Veranderingen

Tijdens de komende verbouwing moet er ook gerestaureerd worden. Zo blijven de muurschilderingen afbrokkelen, ondanks dat deze in 1998 nog zijn gerestaureerd. Verder bestaat het idee om de vloer weer in oorspronkelijke staat te herstellen. Huis in 't Veld: "Daarnaast heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gezegd dat ze vinden dat er in 1983 teveel geweld is aangedaan aan het gezicht dat je hebt op het interieur van de kerk als je binnenkomt door de wijze waarop het toen is ingericht. Die entresol had niet problematisch hoeven zijn, zolang je maar op het moment dat je 10 stappen naar binnen bent gelopen de volledige breedte van de kerk had kunnen zien en ook de plafondschilderingen. Dat is een voorwaarde voor de komende herinrichting. En er moet ook iets aan de klimaatinstallatie gedaan worden en het liefste ook aan het geluid. Dat is heel lastig, maar doordat wij volgend jaar toch een soort van box in willen bouwen op de begane grond, houd je de ruimte voor het oog open, maar kunnen er wel activiteiten plaatsvinden in enige mate van privacy en beslotenheid. Je kunt via de glaswanden wel zien wat er gebeurt van buiten af, maar het is wel tegelijkertijd ook een afgeschermd geheel."

3.4.4 Voor- en nadelen

Volgens Huis in 't Veld is de combinatie van kerk en bibliotheek een voordeel voor het behoud van de bibliotheek. "Ik weet zeker dat het ons wel helpt dat we hier zitten in tijden van bezuinigingen. En dat men beseft dat als er geen bibliotheek in zou zitten, het lastig is om een andere bestemming voor het gebouw te vinden. Het helpt om onze functie hier overeind te houden, zeker. Juist die verbondenheid maakt dat mensen er niet zo snel aankomen." Er zitten echter ook wat problemen voor het imago van de bibliotheek aan het resideren in een kerk, aangezien een kerk niet zo

laagdrempelig is. “Als Openbare Bibliotheek wil je vooral open en toegankelijk zijn, je moet de verbinding met buiten hebben, maar wat wij hier doen met die dikke muren en die deur is wel weer heel erg naar binnen gericht. Dat vind ik af en toe wel een nadeel. Die nieuwe gebouwen van bibliotheken die je ziet hebben veel meer de verbinding naar buiten: open, met glas, transparant. Dat heb je hier natuurlijk niet. Maar juist door er een openbare bibliotheek in te doen, heeft het wel weer een laagdrempelig karakter gekregen en een eigenheid. Er zitten dus ook wel wat dingen in die met elkaar in tegenspraak zijn, zou je kunnen zeggen.”

Deze tegenstelling komt ook naar voren in andere elementen, zoals de akoestiek en ruimtegebrek, waar al eerder aan gerefereerd is. Huis in 't Veld: “Willen we de bibliotheek echt goed vormgeven voor de toekomst, dan hebben we wel die ruimte van het klooster nodig, juist voor de wat grootschaliger publieksactiviteiten. De ruimte zit in de kerk in de hoogte en daar kan je betrekkelijk weinig mee, te weinig. Dat is frustrerend. Het lastige blijft toch: hoe ga je met alle beperkingen de bibliotheekvoorzieningen zo goed mogelijk neerzetten, terwijl je je aan de andere kant goed beseft dat het een unieke locatie is en tel je je zegeningen. Een bibliotheek in een vierkante doos is het ook niet. Het brengt wel wat extra's voor de bezoekers en dat merk je ook wel aan de mensen die hier binnen komen. Het heeft zo zijn voor- en nadelen.”

3.4.5 Ervaring van bezoekers

Bezoekers van de bibliotheek zijn ten eerste de bewoners van Zutphen die lid zijn van de bibliotheek of af en toe binnenkomen. Daarnaast zijn er de toeristen die op bezoek zijn in Zutphen. Volgens Huis in 't Veld is de laatste groep erg verbaasd over de mooie verbinding die gemaakt tussen bibliotheek en erfgoed. De combinatie tussen kerk en bibliotheek is uniek voor Zutphen en daarom ook een toeristische attractie. “Mensen die niet uit de omgeving komen, kunnen buiten nog niet weten dat het een bibliotheek is en die zijn dan ook oprecht verbaasd als ze binnenkomen: Je komt een kerk binnen en dan zie je opeens iets heel anders. Natuurlijk komen de elementen van de kerk nog wel naar voren, maar het verrassingseffect is toch wel heel erg groot.” Dat verrassingselement was zelfs aanwezig voor mensen die al eerder binnen waren geweest, nadat de bibliotheek weer open ging na de restauratie van 1997. Huis in 't Veld: “Mensen waren gedesorienteerd door wat er veranderd was. Ze weten dat het wel de Broederenkerk is, maar toch voelt het als iets hele nieuws en unieks. Het is wel een bibliotheek, maar voelde ook alsof je in een totaal andere wereld binnen komt. Heel opmerkelijke reacties.”

Voor de eerste groep is de combinatie kerk en bibliotheek ondertussen niet meer te scheiden. Toen in 2011 de gemeente van Zwolle kwam met het plan om de Zutphense bibliotheek onder te brengen in het dorpshuis en in de kerk slechts een uitgiftepunt te laten, werd er door de bewoners van Zutphen een protestactie opgezet om het behoud van de bibliotheek in de kerk te waarborgen.⁸⁹ Uiteindelijk zijn deze plannen teruggedraaid vanwege de reacties die vanuit de inwoners van Zutphen zijn gekomen op het voorstel.⁹⁰ Huis in 't Veld geeft aan dat hem toen duidelijk geworden is dat voor de inwoners de kerk en de bibliotheek echt een twee-eenheid is waar niet aan gekomen mag worden. Ook de combinatie van de kerk en Zutphen is voor inwoners sterk aanwezig. Er komen nog steeds mensen die er gedoopt en getrouwd zijn en er bestaat zelfs een tijdsaanduiding die gerelateerd is aan de Broederenkerk, 't is klik veur de Breure'. Dit is een tijdsaanduiding voor 21.38. Van kwart voor tien tot tien slaan de klokken nog steeds als referentie naar vroeger toen werd aangegeven dat de stadspoorten gingen sluiten. Zeven minuten voordat de

⁸⁹ <http://www.bibliotheekblad.nl/nieuws/nieuwsarchief/bericht/1000000728>, 08-10-2016.

⁹⁰ <http://www.bibliotheekblad.nl/nieuws/nieuwsarchief/bericht/1000000836>, 08-10-2016.

klok begon te slaan liet het slagmechanisme een klik horen.⁹¹ De kerk hoort bij de stad, heeft een geschiedenis in Zutphen en hoort in de binnenstad. Maar de kerk zonder de bibliotheek is niet meer denkbaar, aldus Huis in 't Veld.

Volgens Huis in 't Veld past een bibliotheek bijzonder goed binnen een kerk, omdat de uitstraling zorgt voor rust. Bezoekers ervaren het als een plek om tot rust te komen en te mediteren. "En dat is niet alleen omdat het een mooi gebouw is. Ik denk dat mensen het nog steeds wel zien als een kerk. De functie is waar het de mensen omgaat, maar voor het publiek is het van toegevoegde waarde dat we in een kerk zitten. De mensen in de stad zeggen ook: ik ga naar de Broederkerk en niet: ik ga naar de bibliotheek. Dat zegt wel iets over de beleving van de mensen."

3.5 Broerenkerk Zwolle

3.5.1 Inleiding

In de Broerenkerk in Zwolle huist op dit moment boekhandel en restaurant Waanders in den Broeren. Dit bedrijf presenteert zich als "een sensatie voor oog, oor en smaak; een ongekende wereld waarin je verrassend kunt winkelen, lekker kunt eten en drinken in onze brasserie of genieten van een lezing, concert of tentoonstelling."⁹² Onderstaand hoofdstuk is gebaseerd op het interview dat is gehouden met Wim Waanders, initiatiefnemer en eigenaar van Waanders in den Broeren.

Afb. 18 Broerenkerk in Zwolle

⁹¹ Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, *66 kanjermonumenten* (Zwolle 2005) 61.

⁹² <https://www.waandersindebroeren.nl/>, 27-06-2017.

3.5.2 Geschiedenis

In 1465 werd begonnen met de bouw van het Broerenklooster voor een klein aantal Dominicaner monniken. In 1466 werd er ook een begin gemaakt met de aanbouw van een kapel tegen dit kloostercomplex, het koor van de huidige kerk. In 1490 is deze kapel uitgebreid met twee beuken en rond 1510 werd de kerk officieel ingewijd en opengesteld voor de eredienst. Ten tijde van de Reformatie is het interieur meerdere malen vernietigd en weer opgebouwd. De kerk heeft in die tijd dienst gedaan als kwartier voor Spaanse soldaten, daarna weer kort als onderkomen voor de Dominicanen, maar na 1580 komt zij leeg te staan. Na 1580 raakt ze in verval vanwege het uitblijven van een permanente functie. Er verbleven enige tijd rondreizende kermisgasten en er werden exotische en wilde dieren tentoongesteld totdat in 1640 de hervormden het kerkgebouw na een intensieve opknappbeurt voor de eredienst in gebruik namen. Tussen 1964 en 1982 is de kerk gebruikt door de gereformeerde bond en daarna is ze voor diensten gesloten. De gemeente Zwolle heeft toen opdracht gegeven tot restauratiewerkzaamheden zodat de kerk in gebruik kon worden genomen als multicultureel centrum. Tijdens deze werkzaamheden zijn de onverwacht aangetroffen gewelfschilderingen gerestaureerd en werden de graven onder de kerk geruimd. Tot 2013 werd de kerk voor een breed scala aan activiteiten gebruikt, zoals optredens, concerten, culinaire dagen en tentoonstellingen.⁹³

3.5.3 Verwervingssituatie

Hoewel Waanders in den Broeren officieel geopend is in 2013, gingen de gesprekken over de mogelijke inrichting van de Broerkerk als boekenwinkel al veel eerder van start. Waanders benaderde in 2007 voor het eerst het gemeentebestuur van Zwolle met het verzoek om mee te denken over het idee van een boekhandel in de kerk. Dat idee is toen met gemengd enthousiasme ontvangen. Waanders: "De gemeente zei dat ze het gebouw niet wilden verkopen. Dat ik het mocht huren, maar dat ze ook niets zouden investeren. Die situatie wilde ik niet, want als ik eigenaar van het gebouw zou zijn, dan zou ik meer subsidie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunnen krijgen. Daar is nogal wat gedoe over geweest, zelfs in de gemeenteraad. Uiteindelijk is een constructie gekozen van eeuwigdurende erfpacht, maar de kerk is van mij. Het komt erop neer dat de grond onder de kerk, die huur ik op erfpacht basis van de gemeente Zwolle, maar het gebouw is van mij. Dus ook alles wat ik eraan toevoeg, dat is van mij. Dat heeft wel wat voeten in de aarde gehad, het heeft de zaak toch al gauw een maand of acht à negen vertraagd. De gemeente wilde grip op de situatie houden en ze wilden voorkomen dat niet ik of een ander morgen zou zeggen: we maken er een lingeriewinkel van of een supermarkt." Uiteindelijk bleek het gebouw in slechtere staat te zijn dan werd gedacht en is er gezocht naar een manier waarop de financiën voor het onderhoud verdeeld kon worden over de gemeente Zwolle, de Rijksdienst en Wim Waanders.

Waanders geeft aan dat alleen de aanschaf van de kerk daardoor al een uitdaging was waarbij allerlei factoren een rol spelen. Daarnaast speelde sentiment ook een rol, waardoor het proces van aanschaf en verbouwing lang heeft geduurd. Waanders legt de vergelijking met toenmalige boekhandel Selexyz die in de Dominicanerkerk in Maastricht zat. "Wat in Maastricht destijds al wel kon, kon in Zwolle nog niet. Zwolle is een protestants christelijke stad. De Zuiderlingen, katholieken zijn daar toch wat makkelijker in als een kerk leegstaat. Een herbestemming voor dat doel daar, dat had op dat moment in Zwolle nog niet gekund."

⁹³ Herman Aarts, *De Broeren en zijn geschiedenis* (Zwolle 2013) 51-120.

3.5.4 Verbouwing

Voordat de huidige inrichting van de Broerenkerk tot stand is gekomen, zijn er verschillende andere plannen gemaakt en ingediend bij de gemeente en monumentencommissie. Waanders wilde aanvankelijk een sanitaire en culinaire losstaande unit maken in het koor. Dat plan is echter afgewezen door de monumentencommissie, omdat op die plek het altaar heeft gestaan en daarom te heilig werd bevonden voor een dergelijk bouwwerk. Waanders vond dit geen overtuigend argument aangezien er slechts 50 jaar een altaar heeft gestaan en vervolgens 400 jaar niet meer. Daarnaast kon de commissie niet vertellen wat de functie is geweest van een altaar. Waanders: "Als u mij gaat vertellen dat ik niet op die plek een unit mag maken, maar u weet niet eens wat de mis nou precies is, waar hebben we het dan eigenlijk over. Doet u een katholiek er pijn mee als dit gebeurt? Mij niet en ik durf te wedden dat als ik in mijn omgeving ga kijken, dat het in 9 van de 10 gevallen niet problematisch is. In Maastricht is toch precies hetzelfde aan de gang? En dan mag het ineens niet in Zwolle."

Dit plan is in ieder geval afgewezen. Een volgend idee is dat er een unit tegen de kerk aangebouwd zou worden, want in het verleden hebben er ook huizen tegen de kerk aangestaan. Hier was de gemeente het wederom niet mee eens, dus ook dat plan ging niet door. Het volgende idee dat is geopperd, was een kelder onder de kerk. Daar is een plan voor ingediend en er is toestemming gekregen om de resten van 2500 mensen te ruimen. Waanders: "Na de toestemming voor dit plan zei de toenmalige architect dat er eerst fundament onderzoek plaats moest vinden. Toen hebben ze een grote put gemaakt en gekeken en uit dat onderzoek kwam dat we het niet moesten doen, omdat er dan een enorm gevaar is dat de muren en het dak gaan scheuren. En aangezien de schilderingen op de gewelven één van de belangrijkste elementen van de kerk zijn, wilden we dat risico natuurlijk niet nemen. Nou, dat was het einde van dat plan."

Opnieuw is er een bouwvergunning aangevraagd en gekozen voor wat er op dit moment is, namelijk dat er toch tegen de kerk is gebouwd. In de aanbouw zijn de faciliteiten ondergebracht die nodig zijn voor de horecagelegenheid. Het uiteindelijke ontwerp is door Waanders zelf gemaakt, zodat iedereen tevreden gehouden kon worden; de omwonenden die niet wilden dat hun uitzicht werd beperkt, de gemeente die niet wilde dat de uitbouw de kerk overschaduwde en Waanders zelf die wilde dat alle faciliteiten pasten in de aanbouw.

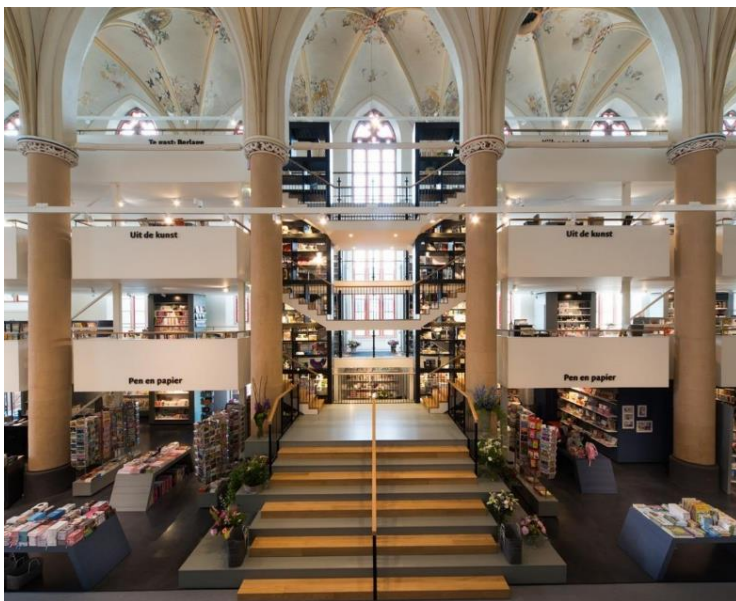
3.5.4.1 Veranderingen

De grootste verandering is het meubelstuk dat in de zijbeuken is geplaatst als boekenkasten voor de boeken. Deze boekenkasten zijn drie verdiepingen hoog met een opvallend trappenhuis in het midden. Hierdoor is het middenschip voor een groot gedeelte vrij gelaten. Het meubelstuk is geïnspireerd op de ontwerpen van Dom Hans van der Laan, architect van de Bossche School en monnik. Waanders wilde graag dat de architectuur van Van der Laan, en dan vooral het interieur van Abdij Sint-Benedictusberg, als inspiratie werd gebruikt. Waanders: "Heel sober, heel minimalistisch ook qua kleurgebruik en dat moest het uitgangspunt worden. Dus onze kasten zijn helemaal geïnspireerd op het werk van Van de Laan." Er is voor de soberheid van Van der Laan gekozen, omdat Waanders vindt dat een kerk een kerk moet zijn. Zoals hij zegt: "Het is niet de bedoeling dat je conflicterende werelden gaat creëren. Je moet optimaal gebruik maken van het gebouw, wat een kerk is. En vanwege het feit dat het een kerk is, ga je erin zitten. En of het dan een religieuze connotatie bij mensen oproept, dat maakt niet eens zoveel uit. Men beleeft iets als ze in een kerk zijn. Zou ik nou dat lange schip volbouwen op de een of andere manier, wat in Zutphen is gedaan,

dan is die beleving van het gebouw weg. Dus ik heb heel bewust gezegd dat ik de zijbeuk wil benutten met hoogbouw, dus drie verdiepingen.”

Er is gekozen om enkel witte en natuurlijke materialen toe te voegen aan de kerk, zodat de soberheid van het meubilair zo goed mogelijk naar voren kan komen. Hier is bewust een tegenstelling gecreëerd met het interieur wat in Maastricht is toegevoegd aan de Dominicanen kerk die daar tot boekhandel is herbestemd. Daar is gekozen voor zwarte meubels en een stalen constructie. Waanders geeft aan dat hij dat echter te koud vond: “Het is staal, zwart en donker omdat er weinig licht naar binnen kan komen. In Maastricht is er natuursteen van binnen en de kerk hier is witgekalkt, dus de reflectie van het licht dat hier binnen komt is optimaal. Je hebt hier dus veel meer licht dan de kerk in Maastricht, maar goed dat is een kwestie van smaak.”

Een ander element dat is toegevoegd aan de kerk is het glas-in-loodraam in het koor. Dit raam is gemaakt door een Noorse kunstenaar. Over het ontwerp van dit raam waren de meningen verdeeld. Waanders: “Iedereen zei dat we daar een prachtig modern kunstraam in moesten zetten, maar dan wel een religieus raam. Dat wilde ik niet. Ik wilde geen religieuze elementen aan de kerk toevoegen, want de kerk is geen religieus gebouw meer. Dus dat het een kerk is en dat er religie is en dat er nog allemaal restanten van zijn zoals plafondschilderingen van heiligen, dat is een feit. Maar je moet niet nu nog wat toevoegen, dan ga je conflicteren. Ga je een raam erin zetten met een religieuze achtergrond, dus wat je in een kerkraam zou verwachten, dan denk ik dat je verkeerd bezig bent, omdat je dan conflicterend bezig bent met de huidige functie en de visie van mensen erop.”

Afb. 19 Het meubelstuk

Afb. 20 Glas-in-loodraam

3.5.4.2 In het zicht gelaten elementen

De kerk is voor het grootste gedeelte kaal opgeleverd, waardoor de keuze voor welke elementen er blijven en welke elementen weggehaald worden, niet meer genomen hoefde te worden. Uiteindelijk zijn het orgel en de kenmerkende plafondschilderingen gebleven. Waanders zelf is blij dat er voor de rest geen specifiek religieuze karaktereigenschappen, zoals meubilering, altaren en de preekstoel aanwezig waren, omdat hij dan niet had geweten wat hij ermee had gedaan. “Je gaat dan waarschijnlijk heel erg toeschrijven naar, terwijl ik het eigenlijk heel neutraal wil houden. Er hoeft geen typisch kerkelijke sfeer te heersen, want dan moet je ook kiezen wat voor religie. Ik wilde alleen een uitstraling van wat de kerk als gebouw is geweest. Er zat niet zoveel in, naast het orgel en de

schilderingen en dat waren wel leuke elementen, vind ik wel wat toevoegen. En dat orgel zie ik ook wel los van religie. De schilderingen vind ik ook neutraal en niet overduidelijk religieus. Ze zijn wel mooi en bijzonder, 16de-eeuws, we weten zelfs wie de schilder is. Maar ik vind de uitstraling niet bijzonder religieus.”

Afb.21 De plafondschilderingen tijdens de verbouwing⁹⁴

Afb. 22 De lengteas is zoveel mogelijk vrij gehouden.

3.5.4.3 Architecten

BK. Architecten, wat staat voor de oprichters Jos Burger en Wouter Keijzer, is het architectenbureau waarmee uiteindelijk gewerkt is. Waanders werd op hen geattendeerd door iemand die zei dat ze een heel bijzonder interieur voor een schoenwinkel hadden gemaakt. Waanders: “Ik had drie architecten uitgenodigd voor het uiteindelijke plan, maar hun plan sprak me het meeste aan en dan vooral hun trappenhuis. Dat vind ik ondertussen een monument op zichzelf geworden met die bordessen. Je loopt speels naar boven. Je loopt langs boekenkasten waardoor je aandacht de hele tijd wordt afgeleid en dat is natuurlijk ook de bedoeling als je een trap oploopt. Je wilt niet stil staan bij het feit dat je een trap op moet. Het is sowieso fijn als mensen naar boven gaan, want het hele gebouw gaat meer een rol spelen naarmate je verder naar boven gaat. Op de bovenste verdieping sta je praktisch tegen het gewelf aan, wat uniek is. Die schilderingen heb je nog nooit van zo dichtbij gezien, dus dat is ook een hele bijzondere beleving.”

Op de site van het architectenbureau staat beschreven hoe belangrijk de dubbelwaarde was van enerzijds het overeind houden van de historische waarde en grootte van de kerk, en anderzijds het toevoegen van een logistiek werkende winkelfunctie. Het eerste punt werd gerealiseerd door de reeds genoemde soberheid van het interieur en het laatstgenoemde punt door de uitnodigende centrale trappenpartij die klanten moet verleiden om naar boven te lopen zodat het bij alle producten komt. Zoals ze beschrijven op de site: “Door de neerwaartse spiraal in de economie en de boekhandels is gezocht naar een vernieuwend concept waarin een totaalbeleving van media, kunst en cultuur centraal staat. Door het creëren van verschillende leefwerelden kunnen producten naast en ter ondersteuning van boeken verkocht worden. Naast de verkoop kan het publiek ook de kerk zelf beleven en is er een expositieruimte en een ruime horecagelegenheid.”⁹⁵

⁹⁴ Ruim de helft van de 139 schilderingen bestaan uit de voorstellingen van heiligen met daarbij een aantal scènes uit het leven van Christus. Ze worden afgewisseld met afbeeldingen van familie- of andere wapens. Zie: Herman Aarts, *De Broeren en zijn gewelven* (Zwolle 2013) 19.

⁹⁵ <http://www.bkpunt.nl/portfolio/waanders-in-de-broeren/>, 21-10-2016.

3.5.5 Doel

Zoals eerder genoemd, is er bewust gekozen voor een kerkgebouw door Waanders. Hij geeft aan dat hij de verandering zag in retail – men bestelt tegenwoordig sneller vanuit huis en komt daardoor minder in boekwinkels – en beseftte dat het belangrijk was om daar op in te spelen voordat de verkoop van boeken drastisch terug zou lopen. Waarom het een kerk is geworden en niet een ander gebouw met sfeer, kan Waanders niet meer herinneren, maar de verbinding is uiteindelijk duidelijk geworden. “Kerk en boek hebben ook wel wat samen. In een van de ramen heb ik een tekst van mezelf laten zetten: Huis van het Woord, huis voor het woord. Om de verandering van bestemming aan te geven. Een kerkgebouw heeft natuurlijk bij uitstek beleving. Religie is beleven. Dus beleving zit meer in een kerkgebouw dan in een dienstgebouw. Mensen vinden het bijzonder. Je kunt natuurlijk ook voor een nieuw gebouw kiezen, maar dan moet je het helemaal van het interieur hebben. Dat is een keuze, maar dit was een droom van mij.” De tweevoudige visie is al door de architecten beschreven en wordt herhaald door Waanders: “Aan de ene kant beleving van het gebouw door nadruk op de lange as te leggen en aan de andere kant beleving van het product door het trappenstelsel.”

3.5.6 Ervaring van bezoekers

Waanders zelf heeft het idee dat zijn visie overgebracht is op het publiek. “Je moet een plek creëren waar consumenten zeggen dat ze graag zijn en terug willen komen en dat hoor ik wel. Dat mensen zeggen: ‘Goh, als ik in de buurt ben, dan kom ik toch even binnen wandelen.’ Consumenten moeten de ruimte waar ze heen gaan prettig vinden, of dat nou een restaurant is of een winkel. Je komt niet terug als je het niet prettig vindt. En wij trekken redelijk veel mensen. Het eerste jaar hebben we bijna 700.000 mensen getrokken, dat is nogal wat. Museum de Fundatie in Zwolle trekt ter vergelijking iets van 230.000 mensen per jaar. Het geeft wel aan dat het voor veel mensen zoals toeristen een uitje is om naar de Broerenkerk te komen, een toeristische trekpleister. Daar moeten we het dus ook voor een deel van hebben, van de toeristen. Er zijn nog steeds mensen die naar me toekomen en zeggen dat ze het heel mooi vinden, maar lastig dat het geen kerk meer is. Ik zeg dan dat het nog steeds een kerk is, maar zonder religieuze functie.”

Op de Facebook pagina van Waanders in den Broeren scoort de boekhandel goed, een gemiddelde van 4.6/5. De reacties focussen zich vooral op de sfeer die heerst in de kerk, zoals “prachtige en inspirerende plek” en “geweldige boekwinkel op een schitterende locatie”. Een bezoeker uit Letland vat het mooi samen: “I think God would be proud of how cosy and practic his house has become.”

4. Conclusie

Er zijn steeds meer kerkgebouwen in Nederland die leeg komen te staan en waarvoor een nieuwe bestemming gezocht moet worden. Dat is nog niet zo eenvoudig, want het kerkgebouw is niet zomaar een hoop stenen op elkaar geplaatst. Het heeft voor velen nog steeds een bijzondere betekenis. Hier lijkt een wrijving te ontstaan tussen een religieus verleden en een seculier of post-seculier heden. Seculier zou betekenen dat religie geen of een verminderde (openbare) positie in Nederland meer zou hebben en post-seculier dat religie nog steeds een positie heeft, maar dat het veranderd en meer geïndividualiseerd is. Steeds meer mensen noemen zichzelf niet expliciet religieus, maar voelen nog wel een bepaalde mate van heiligheid rondom het kerkgebouw. Op de spanning waarbij mensen zichzelf niet meer expliciet christelijk noemen, maar nog wel een sacraliteit ervaren bij het kerkgebouw wordt ingespeeld door de eigenaren van kerkgebouwen, zoals in de tweede paragraaf van deze conclusie beschreven zal worden. Natuurlijk zijn er verschillende contextuele factoren die invloed hebben op de herbestemming van kerken, wat beschreven zal worden in de eerste paragraaf van deze conclusie, maar cruciaal voor het debat over post-secularisatie is de bijzondere positie die mensen toekennen aan het kerkgebouw en waar door eigenaren op wordt gereageerd.

In deze conclusie zal antwoord komen op de hoofdvraag: Waarom wordt het religieuze verleden van het gebouw verdisconteerd door de opdrachtgevers en architecten in de herbestemming van kerken in de veranderende samenleving in Nederland? In de eerste paragraaf zullen de contextuele factoren worden beschreven die invloed hebben op de herbestemming van kerkgebouwen alsook de verschillende lagen van het kerkgebouw die daarbij naar voren komen. In de tweede paragraaf zal uiteengezet worden hoe de sacrale laag het belangrijkste is bij het herbestemmen van de kerkgebouwen uit de casestudies en wat dat zegt over de post-secularisatiethese.

4.1 Contextuele factoren en niet-religieuze betekenislagen

Het is voor nieuwe eigenaren zoeken naar een balans tussen de belangen van de verschillende actoren en de keuzes die gemaakt worden in het proces van herbestemmen reflecteren dit. De context waarbinnen keuzes gemaakt worden, wordt bepaald door politiek beleid, commerciële belangen en lokaalhistorische associaties. Hierbij spelen verschillende betekenislagen een rol.

In de Broerenkerk te Zwolle is te zien hoe het politieke beleid van de stad een grote stempel kan drukken op het uitwerken en uitvoeren van de herbestemming van de kerk. De gemeenteraad wilde inspraak hebben in het gehele proces en verschillende plannen vonden geen doorgang vanwege tegenspraak door de gemeente. Hierdoor heeft het proces meer dan vijf jaar geduurd en heeft Waanders als eigenaar op verschillende punten, zoals de plek van de restauratieve voorzieningen, water bij de wijn moeten doen. Uiteindelijk heeft Waanders zijn boekhandel kunnen realiseren door aandacht te geven aan het religieuze verleden, waarover meer zal worden gezegd in de volgende paragraaf, en ook aan de cultuurhistorische laag met het behouden van de centrale middenas en de soberheid van het interieur.

Commerciële belangen zijn ook goed te zien bij het Kruissherenklooster in Maastricht. Er werd duidelijk gemaakt dat het gebouw door de nieuwe eigenaar niet meer werd gezien als kerk, maar als hotel en dat de veranderingen worden doorgevoerd vanuit het uitgangspunt een winstgevend bedrijf op te zetten en 'het product' zo goed mogelijk in de steigers te zetten. Hierbij is er bewust aandacht gegeven aan de cultuurhistorische laag als focuspunt om een eigen identiteit te creëren. Ook is in

deze casus duidelijk te zien dat het hotel bezig is geweest met de toeristische laag door zichzelf te profileren als een unieke hotelbeleving in een kerkgebouw, maar ook door moderne elementen toe te voegen van bekende ontwerpers.

De lokaalhistorische associaties zijn het meest duidelijk te zien in Rotterdam en in Zutphen. In de Laurenskerk te Rotterdam stond de gehele herinrichting in het teken van het zichtbaar maken van de verbinding tussen de stad Rotterdam en de kerk als centrale plek in die stad. De nadruk op die verbinding tussen de stad en het kerkgebouw, maar ook financiële redenen, hebben uiteindelijk gezorgd voor een verschuiving in dominantie van betekenislagen: in eerste instantie was de religieuze laag het allerbelangrijkst, maar daarna is de aandacht verschoven naar de museale laag met de tentoonstelling. In Zutphen is de Broederenkerk als bibliotheek niet meer weg te denken uit de stad en is er zelfs een tijdsaanduiding vernoemd naar de kerk. Hierbij is ingespeeld op de cultuurhistorische laag door de centrale en beeldbepalende plek van het kerkgebouw in de stad te benadrukken en het belang van erfgoed te versterken.

Deze context geeft de beperkingen en mogelijkheden weer die er zijn bij herbestemmingen. De betrokken partijen anticiperen op de publieke waardering van specifieke historische/religieuze elementen van een kerk – zoals de hoogte van het gebouw, imposante dikke stenen, zichtbaarheid van het schip, muurschilderingen, soberheid en rust – en spelen hierop in. Daarnaast worden gemeentelijke- en overheidseisen geaccepteerd, betwist en geherdefinieerd – met een ontwikkeling door de tijd heen – en wordt er bewust gekeken naar het gehoor geven aan de eis van reversibiliteit en naar manieren om in aanmerking te komen voor subsidies. Verder worden bepaalde religieuze opvattingen betreffende het kerkgebouw –zoals het niet toegankelijk zijn van het hoogste gedeelte – op speelse wijze ondermijnd of aangepast, zoals met de lift in Maastricht en de trappenconstructie in Zwolle.

4.2 Kerkgebouwen in een post-seculiere samenleving: de sacrale betekenislaag

Verschillende redenen zijn te benoemen voor het bewust verdisconteren, toe-eigenen en herdefiniëren van het religieuze verleden in een kerkgebouw bij een nieuwe bestemming. Ondanks die verschillende factoren, die in de vorige paragraaf zijn genoemd, wordt in al mijn casestudies duidelijk dat religieuze elementen niet zichtbaar blijven omdat ze slechts als decoratieve elementen dienen. Eigenaren van de kerkgebouwen in de casestudies hebben allen duidelijk voor ogen dat het behoud van religieuze elementen een meerwaarde oplevert voor het gebouw. Ze erkennen dat een kerkgebouw voor velen een bijzonder gebouw is en niet slechts dienst doet als museale en toeristische ruimte, hoewel die lagen ook belangrijk zijn. Het gaat vooral om de sacrale laag die blijft bestaan na de herbestemming. De eigenaren noemden niet expliciet de term ‘sacraliteit’ of ‘heiligheid’, maar ze hebben het wel over een bepaald gevoel waarvan ze hopen dat mensen dat ervaren als ze binnenkomen. Sommigen noemden dit een ‘wow-gevoel’, anderen hadden het over ‘een beleving’, maar het draait om de sfeer die ze neer willen zetten; een sfeer die overgedragen kan worden op de mensen die het gebouw bezoeken.

Eigenaren laten bewust religieuze elementen naar voren komen en maken het zichtbaar zodat mensen het sacrale gevoel nog steeds kunnen ervaren, ook als het kerkgebouw niet meer in de oude functie als kerk bestaat. Ze spelen op meerdere manieren in op dit sacrale gevoel, bijvoorbeeld door middel van specifieke architectonische ingrepen en keuzes zoals het toevoegen van een tunnel, het vrij laten van de lengtes van de kerk, het toevoegen van moderne constructies als contrast ten opzichte van de authentieke elementen van de kerk, en het toevoegen van bouwwerken in dezelfde stijl zodat dit niet afleidt van de oorspronkelijke inrichting. Er wordt echter vooral ingehaakt op het

sacrale gevoel door oude elementen te behouden en soms zelfs te accentueren en door geen religieuze elementen meer toe te voegen. Hierbij gaat het vooral om het leggen van de aandacht op plafond- en muurschilderingen, grafzerken en kunstelementen, zoals het ‘aandachtsstuk’ – het kunstwerk in de Remonstrantse kerk te Groningen.

De keuzes die in elke herbestemming worden gemaakt over de elementen die blijven en die weggaan, laten zien dat iedereen zijn eigen ideeën heeft over datgene wat sacraal en religieus wordt genoemd. Dit inzicht is naar voren gebracht door Kim Knott en besproken is in het theoretisch kader. De nieuwe eigenaren en opdrachtgevers hebben hun eigen ideeën over het belang van sacraliteit en datgene wat als sacraal of religieus ervaren kan worden. In Zwolle worden de plafondschilderingen door Waanders niet gezien als iets inherent religieus, terwijl datgene wat uitgebeeld wordt op de schilderingen, voorstellingen van heiligen en scènes uit het leven van Christus, wel degelijk religieus (bedoeld) is. Elementen die als sacraal worden bestempeld, zoals schilderingen, worden behouden of benadrukt, terwijl oud interieur eerder als onpraktisch wordt ervaren. Dit zegt iets over wat er tegenwoordig wordt gezien als sacrale elementen. Sacraliteit en religiositeit hebben geen vaststaande definitie, maar zijn in te vullen door elk individu op een eigen manier. Daarentegen zijn er wel overeenkomsten te noemen in het geval van de vijf casestudies en het bredere publiek. Los van de individuele ideeën over sacraliteit, zal een lingeriewinkel in een kerkgebouw zelden door iemand als passende oplossing gezien worden.

Daarnaast bevestigt het bovenstaande het in het theoretisch kader genoemde schema van Paul Post. Zowel de opdrachtgevers als ook bezoekers kunnen in de kerkgebouwen van alle casestudies een religieus gevoel ondervinden, maar ze kunnen ook een spiritueel gevoel ervaren dat ze niet verbinden aan een bepaalde religieuze denominatie of traditie. De sacraliteit van het kerkgebouw is niet meer specifiek ‘religieus sacraal’ – hoewel het nog wel op die manier gezien kan worden – het kan ook ervaren worden als ‘basaal sacraal’, dus een vorm van spiritualiteit. Er is sprake van een vloeiende classificatie. Eigenaren reageren met het inrichten van het kerkgebouw op deze vloeiende classificatie en veranderende samenleving en dragen er tegelijkertijd actief aan bij.

Ook zijn bij herbestemde kerken nog steeds heterotopische elementen te onderscheiden. Veel van de casestudies vormen nog altijd een breuk met traditionele tijdspatronen; het hotel is een doorbreking van het dagelijks ritme, net zoals een bibliotheek en een boekwinkel, alleen de kantooruimte is duidelijk werelds. Commercie blijft een heikel thema. Dit is te zien aan het feit dat sommige ideeën over herbestemming de voorkeur hebben boven andere. Verder komt het openen/sluiten aspect komt goed naar voren (de tunnel als passage naar een andere ruimte, maar vooral de dikke muren en deuren van de bibliotheek die het gebouw minder toegankelijk maken). Echter, het meest duidelijke is nog wel het contrast tussen het aardse en het sacrale: herbestemde gebouwen moeten zowel transparant als sacraal zijn, historisch en modern, inclusief en exclusief, maar bovenal een soort onbestemde ‘wow-factor’ hebben, iets overweldigends, iets indrukwekkends. De term ‘wow-factor’ komt in verschillende casestudies naar voren, zoals in het gesprek met Kockelkoren over het Kruisherenklooster te Maastricht en het gesprek met Migchielsen over de Laurenskerk te Rotterdam.

De sacraliteit rondom kerkgebouwen bevestigt de post-secularisatie these. Het laat zien dat mensen nog altijd spirituele en religieuze ervaringen hebben, ondanks de terugloop in kerkelijke betrokkenheid. Het is niet nodig om te behoren tot een religieuze denominatie of institutie om het kerkgebouw te zien als een heilige locatie. Ieder individu kan zijn eigen religieus of spiritueel kader samenstellen en een eigen visie hebben op religieus erfgoed zoals kerkgebouwen. De bijzondere positie van kerkgebouwen laat zien dat religie en spiritualiteit niet zijn verdwenen uit de Nederlandse

samenleving, maar dat er slechts sprake is van een verandering in de ervaring die mensen hebben met religie en spiritualiteit. Het gevoel van sacraliteit bestaat nog steeds, zowel bij mensen die zich religieus noemen en mensen die zichzelf niet-religieus noemen.

4.3 Voor nader onderzoek

In deze scriptie is gefocust op de eigenaren van bepaalde herbestemde kerkgebouwen en kan derhalve niet een compleet beeld geven van de volledige breedte aan sentimenten die heersen bij de herbestemming van een kerkgebouw. Om een compleet beeld te krijgen, is het ten eerste nodig om de reacties van bezoekers te peilen om te zien of de visie die eigenaren hebben ook overkomt bij de mensen die het kerkgebouw bezoeken. Hier hangt mee samen dat onderzocht moet worden wat de ideeën van de bezoekers zijn over sacraliteit, religiositeit en spiritualiteit. Ten tweede zijn deze vijf casestudies slechts een kleine greep uit de grote groep herbestemde kerkgebouwen. Hoewel er een specifieke reden is geweest voor de selectie van deze vijf casestudies geeft het maar een klein deel van het volledige spectrum van herbestemmingen weer. Aanvullingen op deze casestudies zullen een genuanceerder beeld geven.

Er is een aantal thema's aan bod gekomen in deze scriptie, maar er zijn zeker nog meer die uitgediept zouden kunnen worden. Hierbij valt onder andere te denken aan een thema als de musealisering van religie – 'musealisation or heritagization of religion' – waarbij de steeds strenger wordende eisen vanuit de Rijksdienst te maken zouden kunnen hebben met het willen bewaren van religie alsof het een museumstuk is. Hierin schuilt het gevaar dat er te statisch wordt gekeken naar bijvoorbeeld herbestemmingen van kerkgebouwen, waardoor die gebouwen niet meer aantrekkelijk worden voor potentiële eigenaren. De gebouwen zijn dan te onpraktisch.

Literatuurlijst

Boeken en tijdschriften

Aarts, Herman, *De Broeren en zijn geschiedenis* (Zwolle 2013)

Aarts, Herman, *De Broeren en zijn gewelven* (Zwolle 2013)

Anttonen, Veikko, 'Sacred', in: Willi Braun and Russell McCutcheon eds., *Guide to the study of religion* (Londen en New York 2000) 271-282

Asad, Talal, *Formations of the secular. Christianity, Islam, modernity* (Stanford 2003)

Calhoun, Craig, 'Rethinking secularism', *The hedgehog review* 12 (2010) 35-48

Casanova, Jose, 'The Secular, Secularizations, Secularisms', in: Craig Calhoun, Mark Juergensmeyer and Jonathan Van Antwerpen eds, *Rethinking Secularism* (Oxford 2011) 54-74

Coerts, G., *Limburgse Toppers: Ondernemers met lef* (Maastricht 2008)

Demerath, Jay, 'The varieties of sacred experience: Finding the sacred in a secular grove', *Journal for the scientific study of religion* 39 (2000) 1-11

Durkheim, Émile, *Les formes élémentaires de la vie religieuse (1912)*, vertaald in: Joseph Ward Swain ed., *The elementary forms of the religious life* (Londen 1915)

Ghuri, P., 'Designing and conducting case studies in international business research', in: Rebecca Marschan-Piekkari en Catherine Welch (eds.), *Handbook of qualitative research methods for international business* (Northampton, 2004) 109-124

Geertz, Clifford, 'Religion as a cultural system', in: Clifford Geertz ed., *The interpretation of cultures: selected essays* (New York 1973), 87-125

Gelderloos, Jacobine, 'Liever een boekwinkel dan een disco', *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 28 (2012) 183-205

Gelderloos, Jacobine, *Sporen van God in het dorp. Nieuwe perspectieven voor kerken op het platteland* (Utrecht 2018)

Habermas, Jürgen, 'Secularism's crisis of faith: Notes on post-secular society', *New perspectives quarterly* 25 (2008) 17-29

Hinnells, John R., 'Why study religions', in: John R. Hinnells ed., *The Routledge companion to the study of religion* (Londen en New York 2005) 5-20

Holsappel-Brons, Jorien, *Ruimte voor stilte. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing* (Groningen/Tilburg 2010)

Keyser-Schuurman, W.E.S.L., *Het kruisherenklooster* (Maastricht 1984)

Knott, Kim, 'The secular sacred: In-between or both/and?', in: A. Day, C. Cotter en G. Vincett eds., *Social identities between the sacred and the secular* (Londen en New York 2013) 145-160

Kroesen, Justin, 'Tussen God en de mammon. Het lot van te duur of overtoollig geworden kerkgebouwen in Nederland', *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 24 (2008) 69-95

Lukken, Gerard, 'Betekenislagen van het kerkgebouw: Een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek', *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 24 (2008) 119-138

Lynch, Gordon, *The sacred in the modern world: a cultural sociological approach* (Oxford en New York 2012)

Norris, Pippa and Ronald Inglehart, *Sacred and secular. Religion and politics worldwide* (Cambridge 2004)

Mavelli, Luca en Erin Wilson, 'Post secularism and International Relations', in: J. Haynes ed., *Routledge handbook of religion and politics* (2de editie; Londen 2016) pp 15

Monumenten adviesbureau, *Bouwhistorische analyse en waardebeoordeling Broederenklooster* (Zutphen 2011)

Post, Paul, *Voorbij het kerkgebouw: De speelruimte van een ander sacraal domein* (Heeswijk 2010)

Protestantse Kerk Nederland, *Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk* (z.p. 2008)

Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, *66 kanjemornumenten* (Zwolle 2005)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Een toekomst voor kerken; een handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen* (Eindhoven 2011)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Visie, missie en strategie* (Hardinxveld-Giessendam 2013)

Roeterdink, N. J. e.a., *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties, een inventarisatie vanaf 1970* (Haarlem en Rotterdam 2008)

Shackley, Myra, 'Space, sanctity and service; the English cathedral as heterotopia', *International journal of tourism research* 4 (2002) 345-352

Stichting Laurenskerk, *De Laurenskerk; een moment met toekomst* (Rotterdam 2005)

Streib, Heinz en Constantin Klein, 'Religion and spirituality', in: Michael Stausberg en Steven Engler ed., *The Oxford handbook of the study of religion* (Oxford 2016) 73-84, aldaar 76-77.

Taylor, Charles, *A secular age* (Londen en New York 2007)

Websites

<http://www.emmaus-uthoorn.nl/Bisschoppenconf-kerkgebouwen.pdf>, Nederlandse Bisschoppenconferentie, 'Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie'

[http://historie.raad.zutphen.nl/zutphen/incontact/productie/basis/ic_webgen.nsf/pages/_09DE4DE563E6F9D5C1257A5B003176AC/\\$file/Broederenklooster%20-%20Structuurplan.pdf](http://historie.raad.zutphen.nl/zutphen/incontact/productie/basis/ic_webgen.nsf/pages/_09DE4DE563E6F9D5C1257A5B003176AC/$file/Broederenklooster%20-%20Structuurplan.pdf), BiermanHenketarchitecten, 'Broederenklooster Zutphen structuurplan'

<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/51/helpt-nederlanders-is-kerkelijk-of-religieus>

<http://www.chateauhotels.nl/kruisherhotel-maastricht/extra/over-kruisherhotel>

<http://www.kennisbankherbestemming.nu/projecten/kruisherhotel-in-maastricht>

<https://www.facebook.com/kruisherhotel/reviews/>

https://www.booking.com/hotel/nl/kruisherhotel.nl.html?label=gen173bo-1DCAQoggJCC2hvdGVsXzExMjMySDNYA2ipAYgBAZgBHLgBDMgBDNgBA-gBAfgBA5ICAXmYAgKoAgM;sid=9c92508b571b55ab7e8413c2e2d487d1;dcid=12;dest_id=-2149006;dest_type=city;dist=0;room1=A%2CA;sb_price_type=total;srfid=2baf24fa101c94dee9a28e2bdaf20e8b7ce24f2fX1;type=total;ucfs=1&

<http://www.laurenkerkrotterdam.nl/museum/home/>

<http://www.kossmanndejong.nl/project/de-laurenkerk-een-monument-vol-verhalen/>

<http://www.kennisbankherbestemming.nu/projecten/remonstrantse-kerk-groningen>

<http://fleximap.groningen.nl/gnmaps/monumenten/>

<http://www.morikokira.nl/nl/projecten/remonstrantse-kerk/>

<http://www.bibliotheekblad.nl/nieuws/nieuwsarchief/bericht/1000000728>

<http://www.bibliotheekblad.nl/nieuws/nieuwsarchief/bericht/1000000836>

<http://www.bkpunt.nl/portfolio/waanders-in-de-broeren/>

<https://www.waandersindebroeren.nl/>

<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/toekomst-religieus-erfgoed/publicaties>

<https://foucault.info/doc/documents/heterotopia/foucault-heterotopia-en-html>

https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/waarderingscriteria_2.pdf

<https://erfgoedenruimte.nl/nieuws/cultuurhistorische-waarden-het-bestemmingsplan>